

ԷՂԻԿ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

Թեհրանահայ Գաղութի Պատմություն

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թեմայի արդիականությունը. Գաղութահայության պատմությունը հայ ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասն է: Անհնարին է հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը շարադրել առանց ուսումնասիրելու տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային այն արժեքները, որ ստեղծել են հայկական գաղութներում: Այդ առումով ուրույն նշանակություն է ստանում իրանահայ գաղութի պատմության ուսումնասիրությունը: Իրանահայ իրականության մեջ յուրահատուկ կարեւորություն էվ նշանակություն են ունեցել բազմաթիվ գաղթօջախներ այդ թվում եւ թեհրանահայ գաղթօջախը: Թեհրանը լինելով Իրանի մայրաքաղաքը ժամանակի ընթացքում ավելի հայահոծ է եղել, ընդ որում թեհրանահայերը կարողացել են իրենց առավել կարեւոր դերն ու ներդրումները ցուցաբերել իրանահայ ժամանակակից պատմության թե հասարակական-քաղաքական եւ տնտեսական եւ թե մշակութային զանազան ասպարեզներում: Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում իրանահայերի մեծագույն մասը բնակվելիս է եղել Թեհրանում, հայերն իրենց դերն են ունեցել Կաջարների թագավորության հարստության կողմից դրա մայրաքաղաք դառնալու երկդարյա պատմության սկզբնական շրջանից եւ այդ դերը եղել է հույժ կարեւոր եւ նշանակալից թե հայ համայնքի եւ թե Իրանի ժողովրդի պատմության մեջ: Նկատի ունենալով հարցի կարեւորությունը, ձեռնամուխ ենք եղել ի մի բերելու կատարված բոլոր աշխատանքները իրանահայ պատմության տարբեր բնագավառների կապակցությամբ: 1988 թվականին Իրանում Թեհրան մայրաքաղաքի 200-ամյակի տոնակատարության կապակցությամբ լույս ընծայվեց աշխատություն քաղաքի պատմության մասին, որտեղ համայնքի պատմությանը վերաբերվող մասը կազմվեց մեր կողմից, որի մի մասը հրատարակվեց Թեհրանում լույս տեսնող ամսագրի համարներում հայերենով¹ Գաղթօջախների պատմությանը նվիրված բազմաթիվ գիտական հրապարակումների շարքում:

Մեր կողմից փորձ է արվում, կատարելու Թեհրանահայության պատմության ամբողջական ուսումնասիրությունը:

1 «Արաքս» ամսագիր, փետրվար-մարտ 1993-1994 հունվար, Թեհրան:
 Հիմնահարցի ուսումնասիրության աստիճանը- մինչ օրս կատարվել է զգալի աշխատանք իրանահայության պատմության ուսումնասիրության կապակցությամբ, քանի որ իրանահայ գաղթավայրը ավելի քան երկու եւ կես հազարամյա պատմություն ունի եւ գործում դեր է խաղացել Իրանի տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային կյանքում: Սակայն, սկզբնաղբյուրները զարմանալիորեն քիչ տեղեկություններ են հաղորդում նրա մասին, ուր մենք փորձում ենք լրացնել մեր հետազոտության սուղ հնարավորության սահմաններում:
 Սկսած 12-րդ դարից մեզ հասած տվյալներից հիմնական նյութերը կարելի է քաղել գլխավորապես հայկական ձեռագիր հիշատակնարաններից եւ հիշատակագրություններից:
 Իրանահայ գաղթօջախների մասին թողել են յիշատակներ հայ պատմիչներ եւ ժամանակագիրներ՝ Մաթեոս Ուռհայեցի, Արիստակես Լաստիվերտցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Թովմա Մեծփեցի եւ ուրիշներ¹: Սակայն նշված հեղինակների տեղեկությունները ավելի վերաբերում են հայ բնակչության քան հայ գաղթօջախներին եւ նրանց ներքին կյանքին: Եզակի արժեքավոր աշխատություն է Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը»²:
 Իրանահայ գաղթավայրի մասին արժեքավոր տեղեկություններ ենք գտնում եւրոպացի ճանապարհորդների կողմից գրված ուղեգրությունների մեջ³:
 Մեկ այլ խոշոր աշխատություն հեղինակ է Խաչատուր Ջուղայեցի, որի «Պատմություն Պարսից», գիրքը արժեքավոր նյութեր է պարունակում հայ գաղթավայրերի մասին:⁴

1 Ա.Գ.Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Բ.Ա.Երեւան, 1964, էջ 234:

2 Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմության, Երեւան, 1990 եւ աշխարհաբար թարգմ., Երեւան, 1988:

3 Ա.Գ.Աբրահամյան, Ըշվ. աշխ. էջ 235:

4 Նույն տեղը, էջ 235:

Իրանահայ գաղութի մասին են գրել Աբրահամ Կրետացի¹, Հակոբ Ծամախեցի² եւ ուրիշներ:

Մինչեւ այժմ չկա սակայն գիտական որեւէ մենագրություն, որը ցվիրված լինի ինչպես ընդհանրապես իրանահայերի, այնպես էլ թեհրանահայության ամբողջական պատմությանը այդ կապակցությամբ: Իրանահայ գաղութի պատմության տարբեր դրվագների ուսումնասիրությանը կարեւորություն են տվել եւ աշխատանքներ կատարել ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Իրանի հայ եւ պարսիկ հետազոտողները: Իրանի հանրաժանող են բազմաշխատ գիտնական՝ Էսմայիլ Ռայիցը այդ ուսումնասիրության մասին այսպես է գրել. «Թեւ սրանից երկու հազար տարիներից առաջ ցայսօր հայերը իրանցիների հետ ունեցել են միեւնույն ճակատագիրը եւ պատմության բոլոր ելեւէջների ու իրադարձությունների ընթացքում միմյանց ցավ ու վշտի եւ ուրախություններին մասնակից ու կարեկից են եղել... սակայն դժբախտաբար մինչեւ այժմ չկա գիտական կատարյալ եւ պատշաճ մի հետազոտություն այս ժողովրդի (իմա՝ իրանահայության - Է.Բ.) պատմությունը լուսաբանելու համար»³:

Պարսիկ գիտնականի աշխատությունը, որ կրում է «Հայ իրանցիներ» ընդհանուր վերնագիրը, այդուհանդերձ խիստ ամփոփ լինելով ունի բազմաթիվ թերություններ, որոնցից կարելի է մատնանշել աղբյուրների հիշատակման պակասը, հասարակական-քաղաքական հարցերում ոչ-գիտական եւ միակողմանի մոտեցումը, գիտական վրիպումները եւ մի շարք այլ հարցեր:

Մյուս պարսիկ գիտնականը Նասրուլա Ֆալսաֆին է, որն աշխատասիրել է «Ծան Աբբաս Ա-ի կյանքը», արժեքավոր հետազոտություն⁴, սակայն դժբախտաբար սա էլ կողմակիորեն է առնչվում իրանահայերի կյանքին եւ ընդգրկում է խիստ սուղ պատմական ժամանակաշրջան:

1 Ա.Կրետածի, Պատմություն անցիցն յուրոց եւ Նադըր շահին պարսից, Կալկաթա, 1769 թ. եւ Վաղարշապատ, 1870 թ.:

2 Հ.Ծամախեցի, Նադիր շահի արշավանքները, Երեւան, 1940:

3-ایرانیان ارمنی، اسماعیل راین، تهران، ۱۳۵۶، تیشکفتار.

4-زندگای شاه عباس اول، نصرالله فلسفی، جلدهای ۱-۶، تهران، ثاٹ تهارم، .

Իրանահայության պատմության շուրջ աշխատել են նաեւ Հարություն Տեր Հովհաննյանը¹, Հ.Առաքելյանը², Ա.Ալպոյաճյանը³, Ա.Գ.Աբրահամյանը⁴, Ա.Սարյանը⁵, Ս.Գասպարյանը⁶, Հ.Մարտիրոսյանը⁷, Լ.Մինասյանը⁸, պարսիկ գրող՝ Ա.Սալեհին⁹, Հ.Էլմարը¹⁰, Ն.Գորոսյանը¹¹, Ջ.Հանանյանը¹², Արամ Երեմյանը՝ իր բազմաթիվ աշխատություններով, Եր.Մովսիսյանը¹³, Աբր.Հովասափյանը¹⁴, Ավ.Եղգարյանը¹⁵, Պ.Պետրոսյանը¹⁶, Անդրանիկ Բեգիջանյանը¹⁷, Հ.Պահլեվանյանը¹⁸, Վ.Անդրեասյանը¹⁹, Բ.Չուգասսյանը²⁰ եւ ուրիշներ²¹:

1 Հ.Տեր-Հովհաննյանց, Պատմություն Նոր Ջուղայի, Բ.1, 2, Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի տպարան, 1880, 1881: Աշխարհաբար թարգմ. Պողոս Պետրոսյան, Նոր Ջուղա, 1980:

2 Հ.Առաքելյան, Պարսկաստանի հայերը. նրանց անցյալը, ներկան եւ ապագան, Վիեննա, 1911:

3 Ա.Ալպոյաճեան, Պատմություն հայ գաղթականության, Բ.1 եւ 2, Կահիրե, 1941, 1955:

4 Նշած աշխատությունը:

5 Ա.Սարյան, Պատմություն Չարմահալ գավառի, Թեհրան, 1980:

6 Ս.Ե.Գասպարյան, Սփյուռքահայ գաղթօջախները այսօր, Երեւան, 1962:

7 Հ.Մարտիրոսյան, Իրանահայ գաղութի պատմությունից «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եվ ժողովուրդներ», Գր. 8, 1975:

8 Լ.Գ.Մինասյան, Պատմություն Փերիայի հայերի, 1606-1956, Անթիլիաս, 1971, նույնի՝ «Իրանահայ պարբերական մամուլը» 1894-1994, Նոր Ջուղա, 1994: Նույնի՝բազմաթիվ ծավալուն եվ ամփոփ աշխատություններ:

9-عباسعلی صا لحي، هم ميهتان مسیحی، شرح حال تهارنفر از مسیحیان ایرانی، تهران، ۱۳۴۷.

10 Հ.Էլմար, Համառոտ ակնարկ Թեհրանի հայ համայնքի մոտիկ անցյալի մասին, «Րաֆֆի տարեգիրք» Ա տարի, 1969, Թեհրան, 1968: Նույնը՝ «Րաֆֆի տարեգիրք» Բ տարի, 1970, Թեհրան, 1970: Նույնը՝ «Րաֆֆի տարեգիրք» Գ տարի, 1971, Թեհրան, 1984:

11 Ն.Գորոջյանց, Պարսկաստանի հայեր, Թեհրան, 1968:
Ինչպես նշվեց, մինչ այժմ հրապարակի վրա դեռ չկա մի ուսումնասիրություն,
որի մեջ լուսաբանվի հատկապես թեհրանահայության պատմությունը ամբողջական
կերպով:

Ներկա առեմախոսությունը մի փորձ է վերացնելու այդ բացը:
Հետազոտության ժամանակագրական շրջանը: Մեր կատարած
ուսումնասիրությունը ընդգրկում է 19-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 20-րդ դարի
70-ական թվականները, ուշադրության առարկա են դարձել նաև գաղթօջախի
սկզբնավորման հարցերը: Անդրադառնալով նաև մեր օրերին եւս նպատակ ենք
ունենել ավելի ամփոփ կերպով աշխատության ժամանակագրական շրջանակները մի
փոքր լայնացնել եւ ուսումնասիրությունը դարձնել արդիական եւս:

Այսպիսով, ներկա հետազոտությունը պարունակում է թեհրանահայ համայնքի
պատմությունը, ստեղծման օրից մինչև 1994 թ., սակայն դրա իսկական շեշտը
դրվում է 19-րդ դարի վերջերից մինչև 20-րդ դարի 70-ական թվականների վրա:

Աղբյուրագիտական հիմքերը: Աշխատանքը շարադրելիս օգտագործվել է մեզ
մատչելի բոլոր ուսումնասիրությունները ինչպես եւ Թեհրանի առաջնորդարանի

12 Ջ.Հանանյան, «Միր Դավիթ Մելիք Ծաննազարյան», «Րաֆֆի տարեգիրք»
1969,

Թեհրան, 1968: Նույնը՝ Թեհրանի առաջին հայկական տպարանը եվ իրանահայ
անդրանիկ պարբերականը: Նույնը՝ 1970, Թեհրան, 1970: Նույնը՝
Մազանդրանի եվ Գիլանի հայ

համայնքը, նույնը՝ 1971, Թեհրան, 1984 թ.:

13 Ե.Մովսիսյան, Նյութեր Թեհրանահայ պատմության համար, «Րաֆֆի տարե
գիրք», 1970, Թեհրան, 1970:

14 Ա.Հովասափյան, Հայաբնակ գյուղերը Ալիգուդարզ գավառում, Թեհրան,
1975:

15 Հ.Եղգարյան, Իրանի Չարմահալ գավառը, Թեհրան, 1969:

16 Պ.Պետրոսյան, Նոր Ջուղայի նախկին բնակիչների կյանքը, Նոր Ջուղա, 1974:

17 Ա.Բեգիջանյան, Բազիկ, Նոր Ջուղա, 1979:

18 Հ.Պահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը 1941-79, Երեվան, 1989:

19 Վ.Անդրեասյան, Չարմահալ գավառը, Նոր Ջուղա, 1977:

20 Բ.Չուգասզյան, Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երեվան, 1963:

21 Ա.Տեր Պետրոսյան, Մենք եվ մեր Բուրվարին, Թեհրան, 1992:

արխիվային եւ տեղեկատվական նյութերը, նամակներ, մեր անձնական արխիվը եւ այլն:
Օգտագործել ենք հայերեն, պարսկերեն եւ անգլերեն լեզուներով
սկզբնաղբյուրներ եւ աշխատություններ, որոնց ամբողջական ցանկը տրվում է
հետազոտության վերջում:

Մեր ուսումնասիրությունը ամենեւին էլ հավակնություն չունի կատարյալ լինելու,
այլ մի համեստ փորձ է նպաստելու հիմնահարցի ամբողջական լուսաբանմանը:

Առեմախոսության գիտական նորությունը: Սույն աշխատանքը փորձ է
ներկայացնելու թեհրանահայության պատմության զարգացման ամբողջական
պատկերը, որը եւս մեկ նոր էջ կավելացնի հայ ժողովրդի պատմության եւ
հատկապես գաղթօջախների պատմության բազմախառն գրքի մեջ:

Աշխատանքի մեկ այլ նորություն է նաև առաջին անգամ տրվում է թեհրանահայ
համայնքի հասարակական, տնտեսական եւ մշակութային կյանքի առավել կարեւոր
հարցապնդումների լուսաբանումը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԹԵՆԸՐԱՆՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա – ա. Համառոտ ակնարկ իրանահայ գաղթօջախների պատմության

Հայ իրանական առնչությունները սկզբնավորվել են դեռեվս իրանական պետականության կազմավորման ժամանակաշրջանում: Իրանում հայերը եղել են դեռեվս մ.թ.ա 6-րդ դարից¹: Դրանք հիմնականում հայկական զորամասեր էին, որոնք վասալական պարտաւորություն էին կատարում՝ ծառայելով Աքեմենյան պետությանը: Ավելի ուշ զգալի թիվ էին կազմում նաեւ հայ առեւտրականներն ու արհեստավորները: Իսկ որպէս բնիկներ՝ հայերը դեռեվս հնագույն ժամանակներից ապրել են Ատրպատականում կամ պատմական Պարսկահայքում Թավրիզ, Մարանդ, Ուրմիա /Կապուտանո, Խոյ /Հեր/, Մարաղա, Սալմաստ ռՋարեվանդո, Մակու ռԱրտագո, Ղարաղաղ /Փայտակարանո եվմ, որը հայկական պետականության անկումից հետո մտավ Իրանի կազմի մեջ²:

Իրանում հայկական մեծ գաղթօջախներ սկսեցին կազմավորվել 3-4րդ դարերում: Հայաստանում, քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո իրանա-հայկական հակամարտությունն սրվեց եւ ստացավ կրոնական գունավորում³: Այդ պատերազմների բուն նպատակն էր տարածքային հարցերը, ինչպէս եւ Հայաստանի տարածքով անցնող միջազգային առեւտրական ճանապարհներին տիրանալը:

1 Քսենոֆոն, Կյուրոսապատում, հայերեն թարգմ. Աշոտ Մուրադխանյան, Թեհրան, 1971, էջ 61:

2 ՀՄՀ, հ.4 էջ 450:

3 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ VIII, էջ 193: Հայերի խոշոր բռնագաղթերը իրականացվել են մ.թ. 3-րդ դարում, Սասանյան Արտաշիր թագավորի կողմից¹, 4-րդ դարում Ծապուր 2-րդի² Հայաստան կատարած արշավանքներից հետո: Հայ պատմիչների վկայությամբ այդ շրջանում Իրան են գաղթեցվել մի քանի հարյուր հազար հայեր³, որոնց զգալի մասը բնակեցվել են Խուզիստանում եւ Իրանի հարավ-արեւմտեան շրջաններում⁴:

Բռնագաղթված հայերին սպասում էր աննախանձելի ճակատագիր: 7-րդ դարի սկզբներին Իրանն ընկավ Արաբական խալիֆայի տիրապետության տակ, նրանք բուն տեղի ժողովրդի հետ մեկտեղ, ընդունելով մահմեդականություն՝ ձուլվեցին ու կորցրին իրենց ազգությունը⁵:

Իրանում հայ բնակավայրերի նոր օջախներ սկսեցին ստեղծվել 11-րդ դարից՝ սելջուկ-մոնղոլների արշավանքների հետեւանքով: Այդ խոշոր գերեվարությունը Հայաստանից Իրան կատարել են սելջուկները 1048 թվականին: Արիստակես Լաստիվերտցին իր «Պատմության» մեջ պատմում է, թէ ինչպէս Տուրքիլ բեգի հրամանով սելջուկյան մի բանակ Իբրահիմ Յանալիի եւ Գթըլմուշի գլխավորությամբ մտնում է Հայաստան, սրով ու հրով քանդում, ավերում Հայաստանի 24 գավառները եւ մեծ թվով գերիներ վերցնելով եւ վերադառնում⁶: Ըստ Մատթեոս Ուոհայեցու տեղեկության, սելջուկները 150.000 հոգի կոտորելուց հետո այդ թվով էլ հայ ազբաբնակչություն են գերեվարում եւ քշում Իրան⁷: Բացի այդ, հայկական պետականության անկումից հետո՝ 11-րդ դ. Մակուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Ղարաղաղի Արտագ, Հեր, Ջարեվանդ եւ այլ նահանգների հայկական շրջանները մտան Իրանի պետության կազմի մեջ:

1 Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1977, էջ 31-36:

2 Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1968, էջ 222:

3 ՀՄՀ, հ.4, էջ 451:

4 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հ.8, էջ 194:

5 Նույն տեղը:

6 Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմութիւն Թիֆլիս, 1912, էջ 65:

7 Մատթեոս Ուոհայեցի, ժամանակագրութիւն, Երեւան, 1973, էջ 68:

Արդեն 11-14-րդ դարերում հայկական բնակավայրեր կային Թավրիզ, Մարաղա, Ռաշտ, Սուլթանի քաղաքներում եւ Իրանի մի քանի այլ մարզերում¹, որոնք ունեին նաեւ թեմեր², այդուհանդերձ Իրանի հասարակա-տնտեսական պայմանները դրանց միավորման համար դեռեվս բարենպաստ չէին:

12-րդ դարում արդեն Իրանում այնքան մեծաթիվ էր հայ բնակչությունը, որ հայկական երկու խոշոր թեմ է ստեղծվել՝ Հեր եւ Ջարեվանդի թեմը եւ Սալմաստի ու պարսկական մայրաքաղաքի թեմ: Տեղեկություններ կան, որ այդ երկու թեմերի

առաջնորդները մասնակցել են 1174 թվականին Հոռմկլայում հրավիրված ազգային եկեղեցական ժողովին³:

Իրան գերի տարված բազմահազար հայ բնակչության մի մասը ոչնչանում է գերեվարության ճանապարհին, իսկ մնացածները, մասնավորապես արհեստավորները եվ առեվտրականները, կարողանում էին ոտքի կանգնել, համախմբվել եւ հայ գաղթօջախների հիմքը դնել⁴:

Իրանահայ գաղթականության դրությունը զգալի չափով բարելավվում է Մելիք շահի գահակալության ժամանակ (1072-1092): Նա բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերեց հանդեպ հայերին, որի մասին անդրադարձել է Մ.Ուռհայեցին⁵:

Իրանահայ գաղթօջախները ավելի զարգացան եւ Իրանի տնտեսական կյանքում սկսեցին խոշոր դեր կատարել մասնավորապես մոնղոլական տիրապետության շրջանում □1220-1385□: Մոնղոլների՝ Հայաստանում կատարած ամենից մեծ գերեվարությունը տեղի է ունեցել 1236-1237-ին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Կիրակոս Գանակեցին⁶: Մի

- 1 Հ.Հ. Մարտիրոսյան, Իրանահայ գաղութի պատմություն, Մերձավոր եւ միջին Արեւելքի երկրներ ու ժողովուրդներ, հ.8, էջ 194:
- 2 Հ.Լ.Փահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեւան, 1989, էջ 5:
- 3 Մ.Չամչյան, Պատմություն հայոց, հ.8, էջ 132:
- 4 Ա.Գ.Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ.1,

Երեւան, 1964, էջ 240:

- 5 Մ.Ուռհայեցի, ժամնակագրություն, Երեւան, 1973, էջ 157:

- 6 Կիրակոս Գանակեցի, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1961, էջ 234:

այլ գերեվարություն կատարվել է 1340 թվականին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Սարգիս գրիչը¹: Մոնղոլական գերիշխանության շրջանում հայ բնակչություն է տեղափոխվել Իրան ոչ միայն բռնագաղթի ճանապարհով, այլեւ մի մասը՝ կամովին: 13-րդ դարում հայ առեվտրականները եւ արհեստավորները բանուկ աշխատանք են ունեցել Իրանի առեվտրաշատ քաղաքներում, որոնցից հսկայապես պիտի նշել Թավրիզը □Դարիժը□: Ա.Գ.Աբրահամյանը գրել է «...Թավրիզը 16-րդ դ. ունեցել է 700 տուն բնակչություն 12 եկեղեցիներով... ամենայն դեպս 14-15րդ դարերում Թավրիզում այնքան շատ հայեր են կենտրոնացված եղել, որ 1345 թ. գրված հայկական մի ձեռագրում, Ներսես գրիչը Թավրիզը համարում է ոչ միայն Ֆարսերի □պարսիկների□, այլեւ հայերի մայրաքաղաք²: 14-15-րդ դարերում Իրանահայ խոշոր գաղթօջախ է հաստատված եղել Սուլայթիում, որը հիմնվել է Էլխան Արղունի □1284-1291□ կողմից Ջենջանի եւ Ղազվինի միջեւ: 14-րդ դարի սկզբներին Էլխանության մայրաքաղաքը Թավրիզից տեղափոխվեց այդ քաղաքը: Սուլթանին եվս, Թավրիզից անկախ ունեցել է իր հայկական թեմը՝ թեմական առաջնորդներով³:

Ատրպատականի հայկական խոշոր գաղթօջախներից են եղել Մակուն, Մարաղան, Սալմաստը, Ուրմիան եւ Գիլան նահանգի կենտրոն՝ Ռաշտը:

Հայ ազգաբնակչության գերեվարումը շարունակվում է նաեւ Լենկ Թեմուրի ասպատակումների ընթացքում, որոնց զգալի մասը տարվում է Խորասան⁴:

Սեֆյան հարստության հիմնադիր շահ Իսմայիլը մայրաքաղաք ընտրեց Սպահանը: Նրա գահակալության շրջանում է հիմնվել Սպահանի հայ գաղթավայրը: Սխալ է այն կարծիքը, որ իբրեւ թե Սպահանի հայ գաղթօջախը ստեղծվել է Ծահ Աբբասի բռնագաղթի շնորհիվ: Ծահ Աբբասի բռնագաղթից առաջ Սպահանում հայ համայնքի

- 1 «Ազգ.հանդես», գիրք 12, 1905, էջ 165, Ա.Գ.Աբրահամյան, համառոտ ուրվագիծ

հայ գաղթավայրերի պատմության, Երեւան, 1964, էջ 242:

- 2 Ա.Գ.Աբրահամյան, համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երեւան, 1964, էջ 243:

- 3 Նույն տեղը, էջ 245:

- 4 Նույն տեղը, էջ 248:

գոյության մասին են խոսում Առաքել Դավրիժեցին¹, Հարություն Տեր-Հովհաննիսյանցը², Գրիգոր Աղաբաբյանը³: 16-րդ դարի եվրոպացի ճանապարհորդները իրենց ուղեգրությունների մեջ բազմաբնույթ տեղեկություններ են հաղորդում Սպահանում բնակչություն հաստատած հայ առեվտրականների եվ արհեստավորների աշխույժ գործունեության մասին:

1603 թվականին պարսկական զորքը, Ծահ Աբբասի գլխավորությամբ անցնում է Արաքը եւ մտնում Ջուղա: Պարսկական բանակը գրավում է Նախիջեվանը եվ պաշարում Երեւանը, ուր ամրացել էր թուրքական կայազորը: Այդ ընթացքում պարսկական մի այլ զորամաս անցնում է թուրքական սահմանը, Կարինի ուղղությամբ, ասպատակում Վանի, Մանազկերտի, Ալաշկերտի, Կարինի, Բասենի, Խնուսի գավառները⁴: Արեւմտյան Հայաստանից 60 հազար հայ գաղթականներ են բերվում Իրան⁵:

Երեւանը գրավելուց հետո, Ծահ Աբբասը տեղեկանալով թուրքական զորաբանակի առաջխաղացման մասին, Սինան վաշայի հրամանատարությամբ,

որոշում է իրագործել իր ծրագիրը՝ հայերին բռնի գաղթեցնել Իրան: Այդ քայլը Շահ Աբբասը օգտական էր համարում երկու տեսակետից. նախ՝ ամայի ընդարձակ տարածություն կստեղծեր արշավող թուրքական բանակի առջեվ ու դրանով կը դժվարանար նրա պարենավորումը, եվ ապա՝ հայ գաղթականությունը Իրան տեղափոխելով նպաստած կլիներ իր երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը⁶:

Իրան տարվող բազմահազար հայ բնակչության զգալի մասը ոչնչանում է:

Բռնագաղթած հայ բնակչությունը իր գաղթի տարբեր փուլերի ընթացքում հաստատում է Իրանի զանազան շրջաններում՝ Քաշանում, Ղազվինում, Գիլանում,

1 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երեվան, 1988, էջ 25:

2 Հ.Տեր-Հովհաննյանց, Պատմություն Նոր Ջուղայի, հ.1, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 158:

3 Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1929, էջ 11:

4 Ա.Դավրիժեցի, Պատմություն, Երեվան, 1988, էջ 40:

5 Ա.Գ.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 251, Ե.Լալայան, Վասպուրականի ձեռագրաց ցուցակ, էջ 822:

6 Նույն տեղում, էջ 251:

Էնգելիում¹, Սպահան քաղաքի գավառներում՝ Լնջանում, Ալինջանում, Գանդիմանում եվ Ջղախոռ, Փերիա ու Բուրվարի², Քյազազ, Քյամարա, Գափլա եւ Ղարաղան³, Շիրազ⁴, Չարմահալ, Մազնդարան⁵, Համադան եվ այլն:

Եվրոպացի ճանապարհորդներից մեկը՝ Գուովեն, Հայաստանից Իրան տարված բնակչության թիվը 60.000 ընտանիք է հաշվում: Եթե յուրաքանչյուր ընտանիքում հաշվենք 5 անձ, ապա գերեվարված հայ բնակչության թիվը 300.000-ի է հասնում: Կան տեսակետներ 70.000 ընտանիքի մասին: Ըստ եվրոպացի ճանապարհորդի՝ քշված գաղթականներից միայն ստրկության վաճառվածների թիվը 100.000 է եղել: Եվրոպացի ճանապարհորդ Շարդենը, բռնագաղթից 40 տարի հետո Մազնդարանում գտնված ժամակ, ցավով նշում է, որ այդտեղ բերված 30.000 ընտանիքներից մնացել են միայն 400-ը, մնացածները մահացել են կլիմայի վատառողջ լինելու պատճառով⁶: Տվեալներ կան, որ տարեգրված հայության թիվը հասել է մինչև 500.000⁷:

Շահ Աբբասը Սպահանի արվարձանում, Ջայանդերուդի մյուս ափին, հայերին թույլ է տալիս հիմնել բնակավայր որի բնակիչները հիմնականում Նախիջեվանի եւ Երեվանի գավառներից եվ Ջուղա գյուղաքաղաքից բռնագաղթվածներն էին: Վերջիններս, իրենց հին բնակավայրի անունը պահպանած լինելու համար, նոր տեղն անվանեցին Նոր Ջուղա: Շահը զգալի արտոնություններ է շնորհում հայ առեվտրականներին եւ արհեստավորներին: Նա նույնիսկ թույլ է տալիս այդտեղ հայկական եկեղեցիներ կառուցել, ունենալ դատարաններ: Նրա հրամանով Էջմիածնի վանքի քարերը բերվում են Նոր Ջուղայում կառուցվող եկեղեցիների պատերը ձեւավորելու համար, որը կատարվում է հայ

1 Հ.Տեր-Հովհաննյանց, Պատմություն Նոր Ջուղայի, հ.1, Նոր Ջուղա, 1980, աշխարհաբար, էջ 38:

2 Ա.Դավրիժեցի, Պատմություն, Երեվան, 1988, էջ 47:

3 Հ.Տեր-Հովհաննյանց, նշվ. աշխ., հ.1, էջ 40:

4 Ա.Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 48:

5 Ա.Գ.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 253:

6 Նույն տեղը:

7 ՀՄՀ, հ.4, էջ 451:

գաղթականությունը պարսկական հողի հետ կապելու նպատակով: Կարճ ժամանակում Նոր Ջուղան դարձավ Իրանի առեվտրական կարեվոր կենտրոններից մեկը, որի հայ վաճառականները խոջաները 17-րդ դ. եւ 18-րդ դ. առաջին քառորդում դարձան Հնդկաստանի, եվրոպական երկրների ու Ռուսաստանի հետ Իրանի առեվտրա-տնտեսական կապերի զարգացման ակտիվ գործիչներ:

17-րդ դարում եւ 18-րդ դ. սկզբին Նոր Ջուղան դարձավ Իրանի հարավում ապրող հայերի թեմական կենտրոն, ինչպես նաեւ մշակութային կարեվոր օջախ ամբողջ գաղութի համար:

18-րդ դ. 20-ական թվականներին աֆղանների արշավանքի հետեվանքով Նոր Ջուղայի կյանքը ապրեց խոր անկում: Դրան հաջորդած ֆեոդալական երկպառակությունների եւ պատերազմների շրջանում նրա բնակչության զգալի մասը, հատկապես ապահովված, հարուստ խաղը հեռացավ, առավելապես Հնդկաստան, Իրաք եւ արաբական այլ երկրներ, ինչպես եւ Ռուսաստան: Այսուհանդերձ, Իրանում ապրող հայերի գերակշիռ մասը մնաց երկրում: Նրանք բնակչություն հաստատեցին Իրանի այլ նահանգներում եվ շրջաններում:¹

Անգլիացի միսիոներ՝ Հանրի Մարթինի վկայությամբ 22 մայիս 1711 թ. հայկական գաղութ է գոյություն ունեցել Պարսից Ծոցի ափերում գտնված Բուշեհրում, ինքը այդ թվականին հյուր է լինում մի հայ ընտանիքի: 1711 թ. հայերը Բուշեհրում ունեցել են եկեղեցի եւ քահանա: Նոր Ջուղայի հայ վաճառականները երբ սկսեցին Հնդկաստանի հետ իրենց առեվտրական հարաբերությունները, օգտվեցին Բանդար

Աբբասից, սակայն 1763 թ., երբ անգլիացիները հեռացան այդ նավահանգստից, հայ առեվտրականներն էլ հետեվելով նրանց Բուշեհր հաստատվեցին:²

Այդ տարիներին տեղաշարժեր եղան նաեւ հայ գյուղական բնակչության մեջ: Նոր Ջուղայի հարակից Լնջան եւ Ալիջան շրջաններում ապրող բոլոր հայ գյուղացիները տեղափոխվեցին դեպի արեւմուտք ու հարավ-արեւմուտք՝ Փերիայի, Բուրվարի եւ

1 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրների եւ ժողովուրդներ, հ.8, էջ 195:

2 Մ.Բուլատյան, Բուշեհրի հին գաղութը, Բաֆֆի տարեգիրք, Թեհրան, 1969, էջ 280:

Չհարմահալի շրջանները: Հաջորդ տասնամյակում հայ գյուղացիների շատ ընտանիքներ Բուրվարի եւ Գյափլա շրջաններից անցան հարեւան Քյամարա եւ Քյազազ շրջանները: Այս տեղաշարժերի ընթացքում ստղծվում էին հայկական նոր բնակավայրեր եւ կամ համալրվում էր արդեն եղածների բնակչությունը¹:

Իրանի հայ բնակչությունը ծանր վիճակում է գտնվել 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, միջ-ֆեոդալական ընդհարումների ակտիվացման ժամանակաշրջանում, երբ 1747 թվականին սպանվեց Նադիր Շահը:

18-րդ դարի երկրորդ կեսում Իրանում իշխում էր սուրը՝ հաղթահարող խաներից, մահը՝ ավազակային հարձակումներից, տուգանքը՝ ինքնագլուխ իշխաններից եւ տանջանքը՝ հարկապահանջներից²: 1753 թվականին Սպահանի եւ Նոր Ջուղայի վրայ դրված է եղել 60.000 թուման արտակարգ հարկ: Ծառ չանցած երբ Սպահանին կարճ ժամանակով տիրել են աֆղանները, նոր ջուղայեցիներից պահանջվել է եւս 1800 թուման³:

18-րդ դարում Իրանի հայ բնակչության անտերունջ վիճակից փորձեցին օգտվել կաթոլիկ միսիոներները, որոնք հաստատվել էին Իրանում դեռեպս Շահ Աբբասի օրոք: Իրանում հաստատվել էին միսիոներական մի քանի միաբանություն՝ Օգոստինյան, որը գտնվում էր սկզբում պորտուգալական, իսկ հետո իսպանական թագավորի հովանավորության ներքո, Կապուչինյան եւ Հիսուսյան, որոնք գտնվում էին ֆրանսիական թագավորի հովանավորության ներքո, Կարմեղյան, որը գտնվում էր պապի հովանավորության ներքո եւ այլն⁴: Իրանահայությունից կաթոլիկություն են ընդունել այն հայերը, որոնք կապված էին կաթոլիկ աշխարհի հետ: Այսուհանդերձ միսիոներական կազմակերպությունը մեծ հաջողություններ չի ունեցել:

19-րդ դ. 20-30ական թվականներին իրանահայ գաղութը ենթարկվեց նոր փոփոխությունների: 1828 թ. Թուրքմենշայի պայմանագրով Արեւելեան Հայաստանի մի

1 Մերձավոր եւ Միջին... , հ.8, էջ 196:

2 Մ.Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ.8, էջ 849:

3 Ա.Գ.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 217:

4 Ա.Գ.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., հ.2, էջ 220:

մասը Ռուսաստանին միանալուց հետո, մոտ 45 հազար հայեր դուրս եկան Իրանի հյուսիսային նահանգներից եւ բնակություն հաստատեցին Երեւանի եւ Նախիջեվանի նահանգներում¹:

Իրանում մնացած հայերը գլխավորապես բնակվում էին հարավային եւ հյուսիսային նահանգներում: Հարավաբնակ հայերի կենտրոնը շարունակում էր մնալ Նոր Ջուղան: Նրան էին ենթակվում Փերիա, Քյարան, Չհարմահալ, Բուրվար, Համադան, Ծիրազ քաղաքների հայաբնակ օջախները:

1833 թ.-ից հյուսիսային նահանգներում բնակվող հայերի կետրոնը դառնում է Թավրիզը: Մինչ այդ Մակուի շրջանում գտնվող Թադեի վանքին էր պատկանում առաջնային դերը: Այսուհետեւ Թավրիզը համարվում էր Խոյի, Մակուի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Ղարաղաղի, Մարաղայի եւ այլ շրջանների հայերի կենտրոն:

19-րդ դ. երկրորդ կեսին Իրանահայ գաղութը շարունակեց աճել ավելի արագ թափով: Ստեղծվում են հայ նոր բնակավայրեր Մեշհեդում, Քերմանշահում եւ այլուր: 20-րդ դ. սկզբին, Իրանում նավթային արդյունաբերության զարգացման հետ մեկտեղ հայկական նոր օջախներ առաջացան երկրի հարավում՝ Աբադանում, Ահվազում, Մեսեդ-Մուլեյմանում եւ այլուր²:

17-19-րդ դարերում հայ բնակչության մի մասը հարավային գավառներից փոխադրվում է կենտրոնական գավառները, ստեղծելով մի քանի նոր հայկական բնակավայրեր: Տարագաղթման պատմական այս ընթացքի հետեւանքով Իրանի հայ գաղութը բաժանվեց երկու մասի՝ հյուսիսային Թավրիզ կենտրոնով եւ հարավային Նոր Ջուղա կենտրոնով : Այս բաժանումը պահպանվում էր մինչեւ 20-րդ դարի 40-ական թվականները:

Թեհրանի բնակչության աճին զուգընթաց խախտվեց գաղութի պատմականորեն ստեղծված այս բաժանումը: Դարիս 40-ական թվականներին ստեղծվեց կենտրոնական նոր շրջան, որի մեջ կենտրոն հանդիսացող Թեհրանի հետ մեկտեղ մտան նաեւ հարակից կենտրոնական, ինչպես նաեւ հարավ-արեւելյան եւ հյուսիս-արեւելեան գավառների

1 Մեջձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ... , հ.8, էջ 196:

2 Նույն տեղը, էջ 197:

հայկական բնակավայրերը: 1946 թ. մեծ ներգաղթ սկսվեց դեպի խորհրդային Հայաստան: Ելնելով հայրենասիրական ձգտումներից հայերը աճապարանքով Թեհրան մեկնեցին՝ հայրենիք վերադառնալու նպատակով: Սակայն դա բոլորին չհաջողվեց ել շատերը որոշ դժվարությունների պատճառով մնացին Թեհրանում ել կազմեցին Թեհրանի ներկայիս հայ բնակչության մեծամասնությունը:

1851 թ. Իրանում կար շուրջ 20.000 հայ բնակիչ, իսկ 1890-ին՝ արդեն 80.000: 1978 թ. իրանահայության թիվը հասնում էր 200.000-ի: Սակայն իսլամական կարգերի հաստատումից հետո 1979 թ. ել Իրան-Իրաք պատերազմի երկարատեվ շրջանի 8 տարի դժվարին պայմանների հետեվանքով մեծ թվով հայեր, թողնելով երկիրը, բնակություն հաստատեցին առավելապես ԱՄՆ-ում ել եվրոպական զանազան երկրներում:

Իրանահայությունը պատմության բոլոր ժամանակաշրջաններում մասնակցել է Իրանի հասարակական, տնտեսական, քաղաքական ել մշակութային կեանքին:

Այժմ Իրանահայ համայնքը ղեկավարվում է թեմական խորհուրդների կողմից: 1935 թ. կառավարությունը հաստատեց «Իրանահայության ընտանեկան ել ժառանգական օրենքների ժողովածուն»: Մինչեվ 1956 թ. Իրանահայ թեմը ենթարկվում էր Էջմիածնի Մայր Աթոռին, ապա Անթիլիասին: Իրանում կա 3 թեմ՝ Ատրպատականի կենտրոնը՝ Թավրիզ, Թեհրանի, Իրանա-Հնդկաստանի կենտրոնը՝ Նոր Ջուղա, գործում է նաեվ հայ կաթոլիկ, հայ ավետարանական, հայ եղբայրական, աղվենթիստ եկեղեցիները: Վերջին տարիներին հիմնադրվել են Աստծո ժողովուրդ եկեղեցիներ տարբեր շրջաններում:

Իրանի խորհրդարանում հայ համայնքը ներկայացուցչության իրաւունք ստացավ 1905-1911 թթ.-ին: Իսլամական կարգերը հաստատվելուց հետո պահպանվեցին նոյն իրավունքները, ըստ Իրանի Իսլամական Հանրապետության կանոնադրության 164-րդ հոդվածի¹, հայերը ունեն երկու ներկայացուցիչ խորհրդարանում՝ հարավային ել հյուսիսային շրջաններում ապրող հայության կողմից: Կրոնական արարողությունների ազատությունն էլ նախատեսվել է 13-րդ հոդվածով²:

1- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۷۰، ص ۳۹.

2 Նույն տեղում, էջ 26:

Այժմ իրանահայ համայնքի ճնշող մեծամասնութիւնը ապրում է Թեհրանում, մասամբ՝ Նոր Ջուղայում, Թավրիզում, Ուրմիայում, Ղազվինում, Արաքում, Մեշհեդում, Քերմանշահում, Շիրազում, Գորգանում, Ռաշտում, Շահինշահրում, Ահազում:

Ա - բ. Թեհրանահայ համայնքի պատմությունից

Թեհրանը գտնվում է Էլբուրզի նախալեռներում, Դեմավենդ լեռան ստորոտին, 1100-1700 մ. բարձրության վրա: Հայկական Սովետական հանրագիտարանում նշվել է, որ Թեհրանի մասին առաջին տեղեկությունները պատկանում են 12-րդ դ.¹, սակայն պետք է ուղղել, թե այդ քաղաքի անունը առաջին անգամ մ.թ.ա. 2-րդ դ. հիշատակվել է հույն Թեոդոսիոսի կողմից որպես Ռեյ քաղաքի արվարձաններից մեկը²: Իրանական աղբյուրները նույնպես վկայում են, Թեհրանի վաղ շրջանի գոյության փաստը: 1722-ին քաղաքը ավերում են աֆղանները, սակայն այն կարճ ժամանակում վերակազմվում է: 1785-ին Կաշարական հարստության հիմնադիր՝ Աղա-Մահմեդ խանը Թեհրանը դարձրել է Իրանի մայրաքաղաք:

Թեհրանի բնակչությունը 1843 թ. եղել է 106,482, 1922-23 թթ. 210,000³, 1968-ին՝ երկու միլիոն ել 1976 թ. չորս միլիոն⁴, 1986-ին՝ 8.700.000 ել 1991-ին՝ 9.982.000⁵:

Թեհրանը այսօր, կենտրոնական շրջանում ապրող հայ համայնքի կենտրոնն է հանդիսանում:

Թեհրանահայ գաղութը իր կուռ ամբողջությամբ ստեղծվում է 18-րդ դարի կեսերին, երբ Քարիմ խան Ջանդը Նոր Ջուղայից 10 տուն հայ քարակոփներ տեղափոխում է

1 ՀԱՀ, հ.4, էջ 163:

2- اطلس کامل شهر تهران، تهران، ۱۳۶۴، ص ۱۰.

3 Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1927, էջ 39-40:

4- فرهنگ معین، جلد ۵، ص ۴۰۴.

5- ایران در آینه آمار، تهران، ۱۳۷۰، ص ۱۷.

Թեհրան ել բնակեցնում Թեհրանի արվարձան՝ Դուլաբ գյուղում¹, որտեղ գտնվում է թեհրանահայության ամենահին գերեզմանատունը: Թեհրանում արդեն 1768 թ. ձեռնարկվել են Ս.Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցու կառուցումը²: Այս եկեղեցին գտնվում է «Քուչե-Արամանե»-ում («Գոզար Ղարիբան» ել «Բազարչե Հազրաթ Աբդուլազիմ»-ի միջատարածքում):

Աղա Մահմեդ խանը 1795-ին Վրաստանից ու Հայաստանից բերած գերիների մի մասին բնակեցնում է Թեհրան³: Ղարաբաղի նահանգից եւս 5 տուն⁴ հայ գաղթեցվում է Թեհրան եւ տեղաբաշխվում Դարվազե Ղազվին թաղամասում, ուր թիֆլիսահայ երկու գերդաստան էին բնակություն հաստատել՝ Հովսեփյաններն եւ Ստեփանյանները: Սույն թաղի նախկին մատուռը՝ Ս. Գեվորգը 1790-95 թթ. կառուցվել է գլխավորապես այս երկու ընտանիքների ծախսերով եւ որը 1882-ին ընդարձակվել է:

Ճաթալի շահի գահակալության օրոք երկրի զանազան շրջաններից հայեր սկսեցին փոխադրել Թեհրան, շահի հրամանով Նոր Ջուղայից, Թավրիզից հայ ահրեսավորներ են բերվում մայրաքաղաք⁵: 19-րդ դարում հայերը գլխավորապես Ծահ-Աբդուլ Ազիմ թաղամասում էին բնակվում, սակայն Դարվազե Ղազվին թաղամասի եւ քաղաքի զանազան մասերում ելս հայեր էին բնակվում: Նրանք աստիճանաբար հիմնվում էին նաեւ Դարվազե Դովլաթում, Հասան Աբադում եւ Թեհրանի այլ շրջաններում⁶:

Այսպիսով, Թեհրան քաղաքի զարգացմանը զուգահեռ երկրի տարբեր մասերից սկսեց հայերի հոսքը դեպի Թեհրան: Այս երեվույթի հիմքում է նաեւ գյուղերի աստիճանաբար քայքայման պատճառը: Բազմաթիվ հայ շինականներ Թեհրան էին գալիս աշխատանք գտնելու հույսով:

1 Նազար Գորոյանց, Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968, էջ 295:

2 ՀԱՀ, Հ.4, էջ 164:

3 Նազար Գորոյանց, նշվ. աշխ., էջ 295:

4 Հրայր Աճառյանը իր հուշերում խոսելով թեհրանահայության մասին 7 ընտանիք ղարաբաղցիների մասին է հաղորդում:

5 Նազար Գորոյանց, նշվ. աշխ., էջ 295:

6 «Ալիք», 1957, հոկտեմբերի 28:

1918-1921 թթ. քաղաքի հայ բնակչությունն ավելացավ ի հաշիվ միջազետքի ու վան-վասպուրականի փախստականների եւ Կովկասի բնիկների¹:

Հայ ընտանիքների հոսքը Թեհրան իրագործվել է ի հաշիվ գաղութի հին կենտրոնների՝ Թավրիզի, Ղարաբաղի, Նոր Ջուղայի, Համադանի, Ռաշտի, Էնզելիի, Ղազվինի, Սպահանի գավառի, Բուրվառի, Գյափլա, Քյամարա եւ Քյազազ շրջանների հայկական բնակչության, ինչպես նաեւ Ղարաբաղի շրջանի: Թեհրանահայության թիվը տարբեր տարիներին եղել է².

1851 թ.	31	մարդ
1857 թ.	551	մարդ
1871 թ.	750	մարդ
1880 թ.	1177	մարդ
1903 թ.	1450	մարդ
1914 թ.	2905	մարդ
1922 թ.	3447	մարդ
1944 թ.	25000	մարդ
1947 թ.	36000	մարդ
1950 թ.	39150	մարդ
1953 թ.	41850	մարդ
1956 թ.	57000	մարդ
1959 թ.	65000	մարդ
1978 թ.	110000	մարդ

1 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հ.4, Երեւան, 1969, էջ 152:

2 «Պարսկահայ տարեցույց», Թեհրան, 1927, էջ 39-40:

«Վերածնունդ», Թեհրան, 1944, հունիսի 13:

«Արաբս», Թեհրան, 1993, թիվ 54, ապրիլ, էջ 12:

«Րաֆֆի տարգեհրք», Թեհրան, 1969, էջ 268:

«Ալիք», Թեհրան, հունիսի 5:

1993 թ. 80000 մարդ

1898 թականին հայերի մի մասը բնակվում էր արվարձաններում.

1. Վանաք գյուղ՝	35	ընտանիք
2. Դառուս գյուղ՝	12	ընտանիք
3. Լաշկարաք գյուղ՝	6	ընտանիք
4. Թալով գյուղ՝	7	ընտանիք
5. Գյալանդովաք գյուղ՝	11	ընտանիք
6. Հասանաբադ գյուղ՝	12	ընտանիք
7. Թիղստան գյուղ՝	1	ընտանիք
8. Ղոլհաք գյուղ՝	2	ընտանիք
9. Դավուդիե գյուղ՝	4	ընտանիք
10. Խորդուն գյուղ՝	15	ընտանիք
11. Մանսուրաբադ գյուղ՝	30	ընտանիք
12. Բումեհեն գյուղ՝	11	ընտանիք ¹ :

Դեպի Թեհրան գաղթականների հոսքի բնական պատճառներից բացի, կար
նաեվ մի կարելիք հանգամանք:

Համաձայն Խորհրդային Հայաստանի կառավարության առաջարկության եւ
Խորհրդային Միություն 1945 թվականի նոյեմբերի 21-ի որոշման², թույլատրվեց
30.000

1 «Ալիք», 50-ամյակի ժողովածու, Թեհրան, 1981, էջ 127:

2 Հ.Մելիքսեթյան, Հայերիք-Սփյուռք առնչությունները եվ հայրենադարձությունը,
Երեվան, 1985, էջ 177, Հ.Լ.Փահլեվյանյանը «Իրանահայ համայնք», Երեվան,
1989, էջ 181, Հ.Հ.Մարտիրոսյանը «Մերձավոր եվ Միջին Արեւելքի երկրներ

եվ
ժողովուրդներ», հ.8, էջ 284, այդ որոշման թվականը 1945 թ. դեկտեմբերի
2-ն են

հաղորդել, իսկ ՀՍՀ, հ.6, էջ 208, Գ.Ե.Ավագյանը «Հայկական ՍՍՀ
բնակչությունը», Երեվան, 1975, էջ 122, թեհրանում ժամանակին լույս տեսնող
«Վերածնունդ» թերթը, Աբր.Հովասափյան, Հայաբնակ գյուղերը Ալիգուդարզ
գավա-

ռում, Թեհրան, 1975, էջ 54, նույն որոշումը վերագրել են 1945 թ. նոյեմբերի
21-ին:

հայերի ներգաղթը Իրանից, Հունաստանից, Բուլղարիայից, Ռումանիայից,
Լիբանանից եվ Սիրիայից դեպի Հայաստան¹: Այդ թվին հիշյալ երկրների ավելի քան
130 հազար հայեր դիմեցին Հայաստան մեկնելու համար, որոնցից 50 հազարը
հաջողեց հայրենիք մեկնել, այդ թվում՝ 20597 հոգի Իրանից²:

1946 թ. մայիսի 10-ին Թեհրանից Խորհրդային Հայաստան մեկնեցին 11
ուսանող-ուհիներ, Աբիկ Ավագյանը, Լյուսիա Առաքելյանը, Հովհ.Բաղդասարյանը,
Մանուկ Բարսեղյանը, Համլետ Եգանյանը, Ալբերտ Հայրապետյանը, Վաչիկ
Հասրաթյանը, Սմբատ Ղազարյանը, Երվանդ Մանարյանը, Հրայր Մովսիսյանն ու
Լուիզա Հովհաննիսյանը³:

Առաջին կարավանով Թեհրանից Խորհրդային Հայաստան մեկնող հայերի
անվանացանկը հայտարարվեց 1946 թ. հունիսի 29-ին⁴:

Թեհրանից առաջին կարավանները շարժվեցին մեքենաներով (1946 ը. օգոստոսի
11-ինՕ եւ գնացքով 9օգոստոսի 12-ինՕ: Կայարանում հավաքվել էին շուրջ 1) հազար
հայեր⁵:

1947 թվականին եվս 35401 եվ 1948 թվականին մոտ 10.000 հոգի տարբեր
երկրներից, այդ թվում եվ Իրանից, Հայաստանի գաղթեցին⁶: Առկա բազմաթիվ
դժվարությունների պատճառով (երկրում ստեղծված քաղաքական իրադրության,
բնակարանի եւ աշխատանքի անբավարարության հետեվանքով) ներգաղթը
ժամանակավորապես դադարեցվեց:

Հայ գյուղական բնակչության հոսքը Թեհրան առանձնապես ուժեղ էր 1946-47
թթ.: Նրանց մեծ մասը այն գյուղացիներն էին, որոնք չէին հասցրել ներգաղթել
Խորհրդային

1 ՀՍՀ, հ.6, էջ 208:

2 Հ.Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները եվ
հայրենադարձությունը,
Երեվան, 1985, էջ 216:

3 Բաֆֆի օրացույց, Թեհրան, 1947:

4 «Վերածնունդ» եվ Աբր. Հովասափյան, Հայաբնակ գյուղերը Ալիգուդարզի
գավառում, Թեհրան, 1975, էջ 155:

5 Բաֆֆի օրացույց, Թեհրան, 1947:

6 Հայ ժող. պատմություն, Երեվան, 1985 թ., էջ 426:

Հայաստան: Այսպիսով, հայրենադարձության ժամանակավոր դադարեցման
հետեվանքով նրանք բնակություն հաստատեցին Թեհրանում եւ տեղավորվեցին
Բեհշաթաբադ, Յուսեֆաբադ, Ղեզել-Ղալե, Հեշմաթիե, Մաջիդիե, Վահիդիե,
Ջարքեշ եւ Նարմակ քաղաքամասերում: Ներգաղթը տարբեր երկրներում
կազմակերպվում էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հատուկ
ներկայացուցիչների, եվ Խորհրդային Միության դեսպանատների միջոցով: Այսպես,
1946 թ. մարտի 31-ին այդ նպատակով Թեհրանում կազմվեց «Իրանի հայերի
ներգաղթի օժանդակող կենտրոնական կոմիտե»: Հայաստանի ներկայացուցիչներ՝
Մարտիրոս Մելքոնյանը, Ռուբեն Քալանթարը եւ Ռուբեն Ղազարյանը Թեհրան
ժամակեցին¹: Իրականում հենց սրանք էին, որ տեղի հայերի հետ միասին
կազմավորեցին հիշյալ կոմիտեն, որի նախագահն էլ ընտրեցին Թեհրանի
բարերարներից՝ Ռոման Իսայեվին: Կոմիտեի մյուս անդամներից էին
Իրանա-հնդկաստանի թեմի առաջնորդ, եպիսկոպոս Վահան Կոստանյանը
□պատվավոր նախագահ□, Հայկ Գարգաշը □փոխնախագահ□, Աշոտ Խանջարյան եւ
Ղազար Սիմոնյանը²: Կոմիտեն գտնվում էր Նադերի □այժմ Ջոմհուրի է Հսլամի□
պողոտայի Հոմայուն փողոցում³:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հայրենադարձության գծով լիազոր
Ռ.Քալանթարը բարձր գնահատեց Ռոման Իսայեվի, հայրենադարձության կոմիտեի,
նրա զանազան բաժանմունքների ու բոլոր ենթակոմիտեների կատարած անձնվեր
աշխատանքը, ինչպես նաեվ «Աշխատանք» եվ «Վերածնունդ» օրաթերթերի, Թեհրանի

«Մշակույթ» երիտասարդական ընդհանուր միության մյուս կազմակերպությունների եվ անդամների նվիրվածությունը հայրենադարձության գործին⁴:

Սակայն այդ գործնախնայը խոչնդովում էր նաեվ հետաադիմական որոշ ուժերի ակտիվ գործունեությանը: Այսպես, Թարիզի շրջանի Գյուրջի գյուղի բնակիչների անունից 1946 թ. Իրանի վարչապետ Ղազվամ-օլ-սալթանեին եւ Խորհրդային Միության դեսպանությանը

1 Հ.Լ.Պահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեվան, 1989, էջ 185:

2 Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրներ... , հ.8, էջ 284:

3 Աբր. Հովասափյան, Հայաբնակ գյուղերը Ալիգուդարգ գավառում, Թեհրան, 1975,

էջ 159:

4 «Վերածնունդ», Թեհրան, 1946, նոյեմբերի 10:

կեղծ հեռագիր է ուղարկվում, որտեղ ասած էր, «Իրանահայերը չեն փախագի Հայաստան գնալ, քանի որ իրենք ծնվել են իրանում եվ կսիրեն նրան»¹: Հիշյալ գյուղի բնակիչները տեղեկանալով այդ հեռագրի մասին, սովետական դեսպանին են դիմում մի հայտարարությամբ. «Խոր ցառով իմացանք, որ չորս հոգու ստորագրությամբ գրգռիչ հեռագրեր ուղարկած են վարչապետին եվ սովետական դեսպանատուն: Մենք բոլորս սրտանց հաղորդում ենք, որ վաղուց երազել ենք ներգաղթել դեպի մայր հայրենիք: Մենք ամբողջ գյուղով դիմել ենք ներգաղթի կոմիտեին, առաջին հերթին եվ մեր ծախսերով ճանապարհվելու Հայաստան: Մենք բոլորս հավատացած ենք որ մեզ չեք մերժի սովետական Հայաստան ներգաղթելու»²:

1958 թին անհատական հրաւերներով մշտական բնակություն հաստատելու նպատակով 10-ից ավելի ընտանիքներ վերադարձան սովետական Հայաստան³:

Ավելի քան մեկ տասնեակ (1950-1961 թթ.) տարիների ընթացքում անհատական հայրենադարձության փորձը ցույց տվեց, որ այդ եղանակով բնավ հնարավոր չէ բավարարել ստացվող բազմաթիվ խնդրանքները: Ուստի խորհրդային Հայաստանի կուսակցական ու պետական ղեկավար մարմինների միջնորդությամբ ՍՍԿԿ կենտկոմը եվ ՍՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը 1961 թ. օգոստոսի 12-ին որոշում ընդունեցին նոր զանգվածային հայրենադարձության մասին⁴:

Այդ որոշումը, որպես կարեվոր քաղաքական միջոցառում, լայն արձագանք գտավ սփյուռքում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Իրանում հայրենադարձության փաստը ուներ լուրջ խոչընդոտներ: Այնտեղ 1953 թ. տեղի ունեցած հակադեմոկրատական հեղաշրջումից հետո, երբ իսպառ վերացան առաջադիմական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները, եվ ստեղծված ռեակցիոն վարչակարգը հակախորհրդային դիրք գրավեց, իրանական իշխանությունները համաձայնելով հայերի զանգվածային

1 «Վերածնունդ», Թեհրան, 1946, նոյեմբերի 10:

2 «Վերածնունդ», Թեհրան, 1946, հուլիսի 16:

3 Հ.Պահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեվան, 1989, էջ 187:

4 Հ.Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները... էջ 254:

հայրենադարձությանը, այնուհանդերձ բազմաթիվ խոչնդոտներ էին հարուցում: Երբ հայրենադարձությունը նոր փուլ նախապատրաստելու նպատակով Իրան ժամանեցին ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչները, իրանական իշխանությունները անհիմն կերպով ձգձգում էին այդ հարցերի լուծումը: ՀԽՍՀ ներկայացուցիչներին չէին թույլատրում մեկնել այն քաղաքներն ու շրջանները, ուր հայեր էին ապրում, ձգձգում էին հայերի փաստաթղթերի ձեւակերպումը¹, ենթարկում էին հարցաքննություններ, եվ այլն:

Անկասկած է, որ այդ գործում որոշակի դեր էին կատարում Թեհրանում ամերիկյան դեսպանության աշխատակիցներն: 1952 թ. հրատարակված մի գրքուկում հայրենադարձությունը չարագործություն եվ աղետ է համարվում²:

Թույլտվություն ստացած հայերը անվտանգության մարմինների կողմից ենթարկվում էին խտրականության եվ հետապնդումների, եվ պարտադրվում էին սահմանափակ ժամկետում՝ հեռանալ Իրանի սահմաններից: Այդ էր պատճառը, որ նախատեսված 3000, -ի փոխարեն 1962 թ. հայրենադարձվեց ընդամենը 53 մարդ³:

Զնայած այդ ամենին, խորհրդային դեսպանատան հետեվողական ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց Իրանից վերադարձնել մեծ թվով հայերի: 1962-1967 թթ. ընթացքում Իրանից հայրենիք վերադարձավ 2699 մարդ⁴: Ուրեմն 1922-1962 թթ. ընթացքում իրանահայ ներգաղթողների թիվը շուրջ 45.000 մարդ էր հաշվվում⁵, եվ 1962-1982 թթ. ընթացքում Իրանից հայրենադարձվեցին 24283 մարդ⁶:

Ներկայիս, թեհրանահայությունը Իրանի հայ բնակչության առավել զանգվածային մասն է կազմում: Մեծ թվով հայեր հեռացել են երկրից նաեվ 1979 թ. իսլամական

1 Նույն տեղը, էջ 265:

2 Արզոս, Ներգաղթի աղետը եվ աղետյալների շահագործումը, Թեհրան, 1952:

3 Հ.Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 265:

- 4 Նույն տեղում, էջ 279:
- 5 ՀՍՀ, հ.6, էջ 209, եվ Մերձավոր եվ Միջին Արևելքի երկրների եվ ժողովուրդներ, հ.8, էջ 287:
- 6 Հ.Մելիքսեթյան, ճշվ. աշխ. էջ 299: Բեղափոխությունից յետոյ¹:

Ա - գ. Թեհրանահայության դերն Իրանի քաղաքական կյանքում

Ինչպես նախապես հիշեցինք, Իրանում հայերը եղել են դեռելս մ.թ.ա. 6-րդ դ.: Իրանք հիմնականում հայկական զորամասեր էին, որոնք վասալական պարտավորություն էին կատարում՝ ծառայելով Աքեմենյան պետականությանը: Թերեվս մ.թ.ա. 7-րդ դ. (605թ.) Պարույր Սկայորդին օգնեց Մարաստանի Կիսքարին՝ Ասորեստանի կործանման համար²: Հիշատակելի է, որ Տիգրան Երվանդյանը եղել է Կյուրոսի մերձավոր, որսակից ընկերը³: Դարեհ Ա Վշտասպանի գահակալության ժամանակ մ.թ.ա. 522-486 թթ. եվ մինչ նա կամրապնդեր իր գահը, մի շարք երկրներ դուրս էին եկել Աքեմենյանների հպատակությունից եվ ապստամբության դրոշ պարզել: Ապստամբ երկրների թվում էր եվ Հայաստանը: Աքեմենյանների դեմ ընդվզած հայերին ճնշելու համար ուղարկված պարսից զորաբանակները ստիպված են եղել մի քանի ամիսների ընթացքում մղելու հինգ ճակատամարտ՝ երկուսը պարսիկ զորավար Վահուսթիսայի, իսկ երեքը՝ հայ զորավար Դադարշիշի հրամանատարությամբ: Վերջինս ապստամբ հայերի դեմ ճակատամարտեր մղեց հետեվյալ վայրերում. Հայաստանի Ջուզա ավանի մոտ՝ 521 թ. մայիսի 21-ին, Հայաստանի Տիգրա մրոցի մոտ՝ 521 թ. մայիսի 31-ին, Հայաստանի Ույամա մրոցի մոտ՝ 521 թ. հունիսի 21-ին⁴: Սակայն նման հայ ապստամբներին վերջնական ընկճել չէր հաջողվել⁵: Հետագայում հայերը իրենց դերն են ունենում պարսկական բանակում՝ օրինակ,

- 1 Այժմ թեհրանահայության թիվը անցնում է 80 հազարից: Նրանք հիմնականում բնակվում են Նարմաք, Ջարքեշ, Վահիդիե, Մաշիդիե, Հեշմաթիե, Բահար, Յուսեֆ
- Աբադ, Նադերշահ, Վիլա, Ազիզխան եվ այլն թաղամասերում:
- 2 Հայ ժող. պատմություն, հ.1, Երեվան, 1971, էջ 432:
- 3 Հայ ժող. պատմություն, հ.1, Երեվան, 1985, էջ 34:
- 4 Ս.Գ. Պետրոսյան, Դադարշիշի զորաբանակի նահանջի երթուղին, Պատմաբանա-սիրական հանդես, Երեվան, 1982, թիվ 3, էջ 151, նաեվ՝ Հայ. ժող. պատմություն, Երեվան, 1985, էջ 35:
- 5 Նույն տեղում, էջ 161: մ.թ.ա. 480 թ. Հունաստան արշաված Քսերքսես արքայի բանակում կար նաեվ հայկական զորամաս¹:

15-րդ դարի երկրորդ կեսին Իրանի Աղ-Ղույունլու իշխան Ուզուն Հասանը օսմանցիների դեմ միացյալ ճակատ կազմելու նպատակով, 1496 թ. Իտալիա է ուղարկում իր հավատարիմ սպասավոր եվ պաշտոնյա հայազգի խոջա Միրաբին (Մուրազ կամ Միրաթ)²: Նա 1470 թ. փետրվարին հասնում է Վենետիկ եվ բանակցության նստում Վենետիկի հանրապետության հետ: Ապա տեսակցություն է ունենում Հռոմի Պապի եվ Նեապոլի թագավորի հետ:

Ծան Աբբաս մեծի օրոք հայերը չափազանց նշանակալից դեր են ունեցել երկրի քաղաքական եվ զինվորական կյանքում, նրանցից կարելի է հիշել մի քանիսին: Ծահր դափանափոխ քրիստոնյաներից ստեղծում է 15.000 հոգանոց հեծելազոր, որի կարելվորագույն մասն էին կազմում հայերը: Այսպես, նրանք ստրուկներ եվ ծառաներ էին եվ «Ղուլ» էին կոչվում, նրանց հրամանատարը Ղուլար-Աղասի էր անվանվում: Ծան Աբբասի ամենանշանավոր սպարապետ եվ Ղուլար-Աղասին էր հայազգի Ալլահվերդի խանը, որ Ծահի կողմից շատ սիրված եվ հարգելի անձնավորություն էր: Նա նշանակվեց Ֆարս նահանգի իշխանաց իշխան «Ամիր-օլ-Օմարա» եվ ընդհանուր զորքի սպարապետ 91595 թ.0, ապա Քուբիլյե նահանգն էլ անցավ նրա իշխանության տակ: Այնուհետեվ մինչեվ 1601 թ. Լարի մարզի եւ Օմանի ծովափնյա շրջանների ու Բահրեյն կղզու իշխանությունն ստացավ³:

Ալլահվերդի խանի մահից հետո, Ծահր Ֆարս նահանգի իշխանաց իշխանությունը հանձնեց նրա անդրանիկ որդուն՝ Էմամ-Ղուլի խանին, որը Լարեստանի կառավարիչն էր, իսկ մյուս որդուն՝ Դավուդ խանին նշանակեց Ղարաբաղի իշխանաց իշխան⁴:

Մյուս հայազգի գործիչներից էր երեվանցի Ղարաչալ խան Ղուլար-Աղասին: Նրան իր ցուցաբերած քաջագործությունների եվ հավատարմության պատճառով, նշանակեցին

- 1 Հայ ժող. պատմություն, Երեվան, 1985, էջ 35:
- 2 Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 187:

3- نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس، تهران، ۱۳۶۹، ص ۴۳۰.

- 4 Նույն տեղում, էջ 230: երկրի սպարապետ, Ատրպատականի եվ Խորասանի իշխան եվ իր մահից հետո Խորասանի նահանգապետությունը հանձնեցին նրա որդուն՝ Մանուչեհր խանին¹:

Յուսեֆ խանը վերոհիշյալ Ղարչղայ խանի մտերիմ ընկերներից, Շիրվանի իշխանից իշխանն էր: Ծան Աբբասը հաճախ սիրալիր կերպով երկուսին միասին իր մոտ էր կանչում²:

Ծան Աբբասը բոլոր դեսպանական այցերին եվրոպական եւ արեւելյան երկրներ, օգտագործում էր հայերին, բարձր գնահատելով նրանց գիտելիքները տվյալ երկրի մասին: Օրինակ Նոր Ջուղայի բալանթարներ քաղաքապետներ Սոջա Նազար եւ Սոջա Սաֆարը «Թագավորի խորհրդականներն» էին³: Նա հաճախ հայերից էր ընտրում իր դեսպաններին, օրինակ, Հակոբ Մարգարյան Ամեդեցի 1547 թ.⁴, առեվտրական դեսպաններ ջուղայեցիներ Մարտիրոս, Տեր-Գաբրիել եւ Գալաբեկ⁵: Սոջա Սաֆարը Ծանի դեսպանն էր Վենետիկում 1610 թ.⁶, եւ Յաղուբը Հակոբ լեհաստանում ու Գերմանիայում 1616 թ.⁷, իսկ Ծան Սեֆին 1640 թ. Միրզա Մուսաբեգ անունով մի հայի Վարչավա է ուղարկում⁸:

Նադիր Ծան Աֆշարը 1688-1747 թթ. մի խումբ հայերի, հակառակ իրենց կամքի, գաղթեցրեց Սորասան նահանգը, որպեսզի աջակցեն այդ շրջանի առեվտրի գարգացմանը: Մի խումբ հայեր ներգրավեց իր բանակում⁹: Թուրքերի դեմ Նադիր Ծանի պայքարում

1 Նույն տեղում, էջ 231:

۲- نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس، تهران، ۱۳۶۹، ص ۴۳۲.

3 Հ.Տեր-Հովհաննյանց, Պատմություն Նոր Ջուղայի, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 48:

4 Ղ.Ալիշան, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 353-354:

5 Ղ.Ալիշան, Սիսիական, Վենետիկ, 1893, էջ 419:

6 Պ.Լ.Ջեքյան, Սոջա Սաֆար՝ Ծան-Աբբասի դեսպան Վենետիկի մեջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1983, հ.1, էջ 105:

۷- نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس، تهران، ۱۳۶۹، ص ۱۹۱۴.

8 Ջ.Հաննանյան, Հայոց դերը պարսից դիվանագիտության մեջ, «Ալիք», Թեհրան, 1971, հոկտեմբերի 20:

۹- اسماعیل را این، ایرانیان ارمنی، تهران، ۱۳۵۶، ص ۳۶ و ۳۷.

Նրան դաշնակցել են Արցախի, Սյունիքի, Այրարատի հայերը¹:

Հայասեր Քարիմ Նան Ջանդից 1699-1779 թթ. հետո Աղա Մահմեդ խան Ղաջարն 1742-97 թթ. է գահակալում: Սա եվս իր բանակում ուներ մեծ թվով հայեր, որոնք գլխավորապես ծառայում էին որպես թնդանոթաձիգներ²:

Ղաջարների Կաջարներիո հարստության տիրապետության նախնական ժամանակաշրջանում, նրանց ծառայել են բազմաթիվ հայեր, օրինակ, գեներալ Դավիթ Նան Սագինյանը, Ֆաթալիշահի ժամանակ Իրանի զորաբաժանումների հրամանատարն էր Ֆարս եւ Սպահան նահանգներում³, Խուրադ-խան Էրմենին 1781-1847 թ., որը 1831-ից ստացել է խանության տիտղոս, դարձել Խոյի, Արդաբիլի, Ուրմիայի, Քերմանշահ եւ Իրաքի հրամանատար, 1844 թ. Թավրիզի կուսակալ⁴, Կուլամ-Հյուսեյն խան Ֆաթալիշահի եւ հայտնի Սորիշանի շահի 57-րդ կնոջ ղստեր՝ Մահ-Բեգումի ամուսինը. եղել է Իրաքի մարզպանի տեղապահ, 1824-ից սպարապետ⁵: Մուսխա խան 18-րդ դ. երկրորդ կես - 1820 կամ 1821 թ. ռազմական գործիչ, թնդանոթաձիգների գլխավոր, ծառայել է Աղա Մահմեդ խանի եւ Ֆաթալի շահի ժամանակ, մասնակցել է բազմաթիվ ճակատամարտերի, թաղված է Հազվիհի հայոց եկեղեցու բակում⁶: Յուսեֆ-խան Ամիր Թուփխանե Գոլոյեցց 1783-85 թ. ռազմական գործիչ, 19-րդ դարի Իրանի պատմության ականավոր դեմքերից էր⁷:

Ղաջարների կամ Կաջարների հարստության տիրապետության ժամանակ բազմաթիվ իրանահայեր ծառայել են պետական եւ արքունական շրջանակներում: Թեեւ նրանց մեծամասնությունը թեհրանահայեր չեն եղել (Աղա Մահմեդ խանի կողմից Թեհրանը երկրի մայրաքաղաք հայտարարելուց հետո մինչեւ 20-րդ դարի սկզբները, հայ բնակչությունը այդ

1 Հայ ժող. պատմություն, հ.4, Երեւան, 1972, էջ 178-192:

۲- اسماعیل را این، ایرانیان ارمنی، تهران، ۱۳۵۶، ص ۳۸.

3 Նույն տեղում, էջ 47:

4 Արծվի Բախշինյան, Երեւան, 1993, էջ 148:

5 Նույն տեղում, էջ 161:

6 Նույն տեղում, էջ 205:

7 Նույն տեղում, էջ 211:

քաղաքում, ինչպես ցույց տվեցինք՝ նախորդ բաժնում, զգալի թիվ չէր ներկայացնում)4 սակայն իրենց պարտավորության բերումով հաստատված են եղել Թեհրանում: Ստորեւ ժամանակագրական կարգով ներկայացնում ենք նրանց.

1. Մարգար խան Դավիթխանյան. Ֆաթալի շահի գործակալը 1804-1848 թթ.1,

2. Միր Դավիթ Մելիք Ծահնագարյան. Նրա մասին կենսագրական նյութերը պակասում են, սակայն գիտենք, որ 1816 թ. որպես դեսպան մեկնում է Փարիզ: Թագաժառանգ Աբբաս Միրզան նրան Կ. Պոլսի ճանապարհով Պետերբուրգ է ուղարկել, ռուս-իրանական սահմանային վեճերի կապակցությամբ, ցարական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու: Կ. Պոլսի ճանապարհին ընտրելու պատճառն այն էր, որ Աբբաս Միրզան ցանկանում էր ուղղակիորեն բանակցել Պետերբուրգի հետ, սակայն Կովասում գտնվող ռուս իշխանությունները Իրանի դեսպանին թույլ չէին տալիս Ռուսաստան անցնելու: 1826 թ. հոկտեմբերի 7-ին Միր Դավիթն Աբբաս Միրզայի պատկերով մի նամակ է գրում Ավստրիայի իշխան Մտտերնիխին եվ նրանից խնդրում է, որ Իրանի շահերը պաշտպանի²:

4. Պոլսում նա բանակցում է ռուս դեսպանի հետ. նրան տեղեկացնում են, որ բոլոր բանակցությունները պիտի վարել Վրաստանի փոխարքայի հետ³: Թեհրանի սուրբ Թադեոս Բարդուղիմեոս եկեղեցու բակի շիրմաքարերից մեկի վրա գրված է «Ասպետ Մելիք Ծահնագարեան, հանգեաւ 1853 ապրի 30»:

3. Յուսուֆ խան Ծատուր կամ Մինաս Մայիկյանց: Ծնվել է 1781 (82)-ին Թիֆլիսում: 1792 թ. գերեվարվել է պարսիկների կողմից, եղել է պետական գործիչ եւ Ֆաթհալի Ծահի խորհրդատուն: Նա գաղտնի պահել է քրիստոնեությունը: Մահացել է 1824-ին: Մահից հետո սպարապետության պաշտոնն անցել է որդուն՝ Կուլամ-Հյուսեյնին⁴:

4. Յուսուֆ խան, թնդանոթաձիգ, ծնվել է Թիֆլիսում, արցախցիների ընտանիքում: 1795 թ. Աղա-Մահմեդ խանը նրան բերել է Իրան եվ Թեհրանում նրան հանձնել

1- اسماعيل راين، ايرانيان ارمني، تهران، ۱۳۵۶، ص ۵۱.

2- سعيد نفيسي، تاريخ اجتماعي و سياسي ايران در دوره معاصر، جلد اول، تهران ۱۳۳۵، ص ۲۵۶-۲۵۷.

3 Նույն տեղում, հ.2, Թեհրան, 1965, էջ 259:

4 Արծվի Բաչխիկյան, ծագումով հայ են, Երեվան, էջ 210: թնդանոթաձուլման գործը: Մահացել է Թեհրանում¹:

5. Դավիթ խան Դավթյան. Ծնվել է 1786 թ. Կարբիում: Տիրապետել է հալերեն, պարսկերեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, հունարեն, թուրքերեն լեզուներին: Եղել է հյուպատոսը Զմյուռնիայում, Վիեննայում եվ Պետերբուրգում: Մահացել է 1850 թ.2:

6. Զոհրաբ-խան Խազն Ծահրիար. Ծնվել է 1786-87 թ. Թիֆլիսում: Սմիրջանյան ընտանիքում, 1795 թ. գերեվարվել է Աղա Մահմեդ խանի ժամանակ: Եղել է Ծահի սենեկապետ: Ամուսնացել Ֆաթհալի Ծահի դստեր՝ Փաշա խանումի հետ: Եղել է արքունի գանձապահ³:

7. Զոհրաբ խան Վարդ Պատրիկենց. Ծնվել է Թիֆլիսում, գերեվարվել է Աղա Մահմեդ խանի արշավանքների ժամանակ: Եղել է Իրանի արքունի գանձապետ: Մահացել է 1850 թ.4:

8. Ժան Դավութ խան (Հովհաննես Դավթյան). Ծնվել է Զմյուռնիայում, եղել է դիվանագետ, պարգեվատրուել է պարսկական եվ եվրոպական զանազան շքանշաններով: Մահացել է 1865 թ.5:

9. Սեթ խան Աստվածատրյան. Սեթխանյան կամ Աստվածատրյան (կամ Ասատրյան)5 Այս գերդաստանի ավագ՝ Սեթ խան Աստվածատրյանը 9Սեդդի ԲեյգՕ ծնվել է Բուշեհրում: Նա իր մայրենի լեզուն սովորում է ծննդավայրի հայկական եկեղեցում: 13 տարեկանում մեկնում է Հնդկաստանի Բոմբեյ քաղաքը ուսանելու: Ավարտելով ուսումը Իրան է վերադառնում եվ անցնում պետական աշխատանքի: Նա Թեհրանում դարձավ արքունիքի պաշտոնյա, ապա 1810 թ. Իրանի պետությունը նրան ուղարկում է Լոնդոն: Որպես Միրզա Սալեհ Ծիրազի խորհրդատու, երկրորդ անգամ Լոնդոն է մեկնում:

1828 թ. Սեթ խանը Ֆաթհալի Ծահի կողմից ներկայացավ Օսմանական Սուլթանի

1 Նույն տեղում, էջ 211:

2 Նույն տեղում, էջ 96:

3 Նույն տեղում, էջ 111:

4 Նույն տեղում, էջ 112:

5 Նույն տեղում, էջ 129:

մոտ¹: Նա մի շարք աշխատանքներ կատարեց Ատրպատականում, եվ վայելում էր, թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի սերը: Նրա զավակները՝ Էսքանդար խան եվ Սամսոն խանը եվս պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին²:

Սեթ խանը վախճանվեց 1842 թվականին Թեհրանում:

10. Մանուշար խան Էնոկլուպյան-Մամիկոնյան (Շամսուլ-դովլե).

Ղարար հարստության հիմնադիր Աղա Մահմեդ խանը 1795-1797 իր կովկասյան արշավանքից հետո մեծ թվով հայեր է բերում Իրան, Էնոկլուպյան ազնվատոհմ ընտանիքը նույնպես նրանց մեջ էր: Նրանք իրենց հինգերորդ պապի անունով՝

Ջոհրբարյան էին կոչվում: Իսկ Էնկոլոյա վրացերեն նշանակում է «գիտության շտեմարան», (Ջոհրբարի գիտական հաբավի պատճառով):

Մանուչեհր (կամ Մանուշար) խանը 8-10 տարեկանում է Իրան բերվում (1795 թ.). նրա մասին կենսագրական տվյալները լրիվ չեն, սակայն նրա գլխավոր գործունեությունը սկսում է 1837 թ.: Այդ թվականին Բասրան ապստամբել էր Իրանի դեմ: Մանուչեհր խանը 40.000 զինվորների գլուխն անցած, հաջողությամբ զսպում է ապստամբությունը: 1840-47 թթ. լինում է Սպահանի նահանգապետ, հայազգի Խոսրով Տեր-Սամվելյանից հետո: 9 Ֆաթհալի, Մահմեդ եվ Նասրեդդին շահերի ժամանակ): Նա կատարել է շինարարական բարեփոխական լայն գործունեություն եվ վախճանվել է 1847 թ. փետրվարի 9-ին: Թաղված է Ղում քաղաքում: Նրա գերեզմանը զարդարել է իշխան Դավիթ Մելիքովը, Մանուշար խանի քրոջ որդին³:

11. Աղազար խան Էնկոլոյայան. Նա Մանուշար խանի եղբայրն է, ծնված 1807 թ. Թիֆլիսում: 9 նրանց ծնողները Աղա Մահմեդ խանի արշավանքից հետո, մնացել էին Թիֆլիսում): Աղազարն անցնելով Իրան, իր եղբոր աջակցությամբ զբաղեցնում է տարբեր

1 Անդրանիկ Հովույան, Սեթխանյան կամ Սնդխանյան գերդաստան, Ալիք, Թեհրան, 1994, մարտի 2.:

2- اسماعيل را اين ، ايرانيان ارمني ، تهران ، ۱۳۵۶ ، ص ۵۲ .

3 Արմենակ Մաքսապետյան, Էնկոլոյայան ընտանիքը, Ալիք, ժողովածու, թերթի հնգամյակի առիթով, Թեհրան, 1937, էջ 128:

4 Նույն տեղում, էջ 130:

պաշտոններ: Եղել է հյուպատոս Թիֆլիսում, Վանում, Կարինում, Հին Բայազետում եվ այլտեղերում¹:

12. Միրզա Գեորգ խան Էնկոլոյայան. նա Մանուշար խանի եղբորորդին էր, լավ կրթված եվ մասնագետ մեքենագիտության եվ ճարտարապետության բնագավառներում: 1847 թ. Սպահանի նահանգապետ նշանակվեց Մանուշար խանից հետո²:

13. Սողոսոն խան Էնկոլոյայան □Սահամոլոդովե□. Նա Գեորգ խանի եղբայրն է եվ Իրանի պետական կյանքի մեջ ծանոթ էր Սոլեյման խան անունով:

Նա Թիֆլիսից կամովին եկել էր Իրան եվ գործակցել իր հորեղբոր՝ Մանուշար խանի հետ: Եղել է նահանգապետ Ֆարսի, Սպահանի եվ Խուզստանի:

14. Նարիման խան Էնկոլոյայան-Մամիկոնյան (Ղավամոսալթանե). Սողոմն խանի մեծ որդին էր, ծնված Թեհրանում: Նա իր տարրական ուսումը ստանալով ծննդավայրում, բարձրագույն կրթության համար մեկնում է Փարիզ: Սովորել է արտելյան եվ արեվմտյան մի քանի լեզուներ:

Նա վարել է պետական զանազան պաշտոններ, եղել է Կ.Պոլսում Իրանի դեսպանի խորհրդական, 1861 թ. Նասրեդդին շահի թիկնապահ, 1869 թ. Իրանի հյուպատոս Եգիպտոսում: 1895 թ. Իտալիայում, 1882 թ. Իրանի դեսպանը Վիեննայում: Հիշյալ եվ այլ ծառայությունների համար Իրանի կառավարությունից ստացել է «Շիրոխորշիդ» (Առյուծ-ԱրեվՕ շքանշան եվ կոչվել Ղավամոսալթանե 9^{Պետության նեցուկ})³:

15. Ջահանգիր խան Օնկոլոյայան-Մամիկոնյան. Մահամ-օլ-դովե՝ Սողոմոնի որդին եվ Նարիմանի եղբայրն էր, ծնվել է 1833 թ. Թավրիզում⁴: Ակնառու մեքենագետ ու ճարտարապետ էր: Ուսանել է Եվրոպայում, քաջալերությամբ հորեղբոր՝ Գեորգ խանի: Ապա անցնում զինվորական ծառայության, ստանում է գեներալի աստիճան, ապա

1 Նույն տեղում, էջ 131:

2 Նույն տեղում, էջ 131:

3 Նույն տեղում, էջ 131:

4 Ա.Հովույան, Նարիման խան... , Ալիք, 1994, մայիսի 19:

դառնում Նասրեդդին Շահի գեներալ ադյուտանտը¹: 1862 թվականին, նա նշանակվում է որպես զինագործարանի պետ եվ որպես հմուտ ճարտարագետ 1882 թ. կարողանում է փամփուշտներ շինել Իրանի բանակի հրացանների համար²: Նրա սույն գործը արժանացավ Շահի ուշադրությանը եվ վերջինս նրան նշանակեց արդյունաբերության նախարար: Նա լուրջ աշխատանք է տարել վառօդաշինության, շթագործության, թղթաշինության բնագավառներում: Նա ուներ ծրագրեր նոր գործարաններ հիմնելու համար, որոնք չիրականացան նրա մահվան պատճառով 1892 թ.³: Ջահանգիր խանը Իրանի առաջին արդյունաբերության նախարարն էր: Նրա դին ամփոփեցին Թեհրանի Ս. Գեորգ եկեղեցում:

16. Խոսրով խան Տեր-Սամվելյան. Աղա-Մահմեդ խանի բերած գերիներից էր, ծնված Թիֆլիսում:

Իրան գալուց հետո պետական բարձր պաշտոնների է հասել եվ վստահված էր Ֆաթհալի, Մահմեդ եվ Նասրեդդին շահերի մոտ:

Նա Գիլանում ուներ բազմաթիվ գյուղեր. 1836 թ. Խոսրով խանը Սպահանի նահանգապետ է նշանակվում, սակայն այդ պաշտոնում է մնում կարճ ժամանակով: Նրան հաջորդում է Մանուշար խանը եվ նահանգը կառավարում 7 տարի (1840-1847 թթ.):

Խոսրով խանը վախճանվել է 1857 թվականին⁴:

17. Մաթեոս խան Մելիքյան. Ծնվել է 1875 թ. Համադանում: Սովորել է Թեհրանի դպրոցներում եվ Ամերիկյան քոլեջում: Նա տիրապետում էր անգլերեն, ֆրանսերեն, պարսկերեն եվ հայերեն լեզուներին եվ կատարում էր թարգմանություններ: 1910 թ., երբ հիմնվում է ֆինանսների նախարարության տուրքերի վարչությունը, Մաթեոս խանը նշանակվում է տնօրեն: 1921 թ. իր ծառայությունների համար Ահմադ Շահի կողմից պարգևատրվում է Շիրոխորշիդի երկրորդ կարգի շքանշանով:

1936 թ. երբ հայոց դպրոցները փակվեցին Ռեզա Շահի հրամանով, Մաթեոս խանը, _____

1- خاطرات احتشام السلطنة، تهران، ۱۳۶۶، ص ۱۴۲.

2- مهدی بامداد، زندگینامه رجال سیاسی ایران، تهران ۱۳۵۷، ص ۲۸۵.

3 Նույն տեղում, էջ 765:

4 Արմենակ Մաքսապատյան, նշվ. աշխ., էջ 133:

որ այդ ժամանակ Թեհրանի հայոց դպրոցի տեսուչն էր, բանտարկվում է եվ 1941 թ. ազատվում. նա մահացել է նույն թվականին¹:

18. Մովսես խան Խաչատրյան. Ծնվել է Համադանում 1878 թ. հուլիսի 3-ին: Երկու տարեկան էր, երբ ընտանիքի հետ տեղափոխվեց Թեհրան: Ավարտել է «Հայկազյան» եվ Ամերիկյան քոլեջը:

1909-ից պաշտոնավարել է մաքսատանը, որպես կառավարչի օգնական եվ քննիչ: 1914 թ. եղել է Ֆարս նահանգի ֆինանսների տնօրեն, 1916-ին նշանակվել է ընդհանուր տնօրեն Աֆիոնի հիմնարկության, 1920-ից վերահսկել է ծխատոտի, ինչպես եվ ամբողջ Իրանի հարկային վարչությունները: 1921 թ. եղել է Ատրպատականի ֆինանսների ընդհանուր կառավարիչ: Օժանդակել է հայ եվ պարսիկ դպրոցներին²: Պաշտոնավարել է նաեվ որպես Ֆարս նահանգի ելեվմտի տնօրեն:

1921 թ. Ահմադ Շահի կողմից պարգևատրվեց Շիրոխորշիդի երկրորդ կարգի շքանշանով:

Նա մինչեվ իր մահը Թեհրանի բարգեղորձական ընդհանուր միության նախագահն էր ու 1921-ից 1933-ը կառավարիչն էր Թեհրանի հայ ակումբի, Մովսես խանը վախճանվեց 1933 թ. հունվարի 17-ին, Թեհրանում³:

19. Միրզա Մելքոն խան (Նազեմ-օլ-դոլլե). Ծնվել է 1833 թ. Նոր Ջուղայում⁴: Նրա հայրը Միրզա Յաղուբը հմուտ թարգմանիչ էր ֆրանսերենի եվ ռուսերենի: Նա ուսանում է Փարիզում եվ Իրան վերադառնալով աշխատում է կառավարական թարգմանչի պաշտոնում: 1856-ին մեկնում է Փարիզ եվ 1858-ին վերադառնալով հիմնադրում է հեռագրատուն: 1859-ից մասնակցության գործիչներից է եվ կետրոնի հիմնադիրը, «Ֆարամուշխանե»: Նասերեդդին Շահը Մելքոն խանին աքսորում է Իրաք, ապա Եգիպտոս: Սակայն 1871 թ. ետ է կանչվում եվ 1837-ին որպես լիազոր դեսպան մեկնում _____

1 Ա.Հովույան, Մաթեոս խան Մելիքյան, Ալիք, Թեհրան, 1994, հուլիսի 27:

2 Մովսես խան Խաչատրյան, Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1927, էջ 177:

3 Ա.Հովույան, Մովսես խան Խաչատրյան, Ալիք, Թեհրան, 1994, սեպտեմբերի 11:

4 Հ.Եզանյան, Հասարակական-քաղաքական հոսանքները Իրանում, Երեվան, 1966,

էջ 152:

է Լոնդոն մինչեվ 1889 թ.: Նա մասնակցում է 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովին եվ արժեքավոր ծառայություն ցուցաբերում Կոստուր քաղաքը օսմանցիներից վերադարձներու գծով¹: Այդ ծառայության համար Շահը նրան շնորհեց «Նազոմուդդոլլե» եվ «Փրանս» տիտղոսները²:

Մելքոն խանը 1889 թ., հրատարակում է «Կանոն» թերթը □Լոնդոնում□: Նա սահմանադրության կողմնակիցներից էր: 1898 թ. նշանակվում է Իրանի դեսպան Իտալիայում: 1903 թ. մահանում է Եվեցարիայում³:

20. Հովհաննես Մասեհյան □Մուսաբ-եղ-օ-սալթանե□. Ծնվել է 1864 թ. Թեհրանում, ուսանել է տեղի Հայկազյան դպրոցում, ապա Փարիզում քաղաքական գիտություններ, պաշտոնավարել է որպես Շահի թարգմանիչ □1884 թ.□, Արտգոծնախարարության դիվանապետ □1894 թ.□, եվ զանազան բաժանմունքների եվ արտաքին թղթակցության տնօրեն □1900 թ.□, Բեռլինի դեսպանատան խորհրդական □1900-1906 թթ.□, Բեռլինի դեսպանատան փոխ-դեսպան □1906-1910□⁴:

Մասեհյանը 1911 թ. կանչվում է Թեհրան ստանձնելու խնամակալ իշխան Նասր-օլ-Մոլքի դիվանապետի պաշտոնը: 1912-ին⁵ հակառակ երկրի սահմանադրական օրենքի, որի համաձայն ոչ իսլամներին չէր թույլատրվում դեսպանության պաշտոն ստանձնել, Նասր-օլ-Մոլքի դեսպան Բեռլինում □1912-1916 թթ.□⁶: 1927 թ. հարավային իրանադարձության կողմից ընտրվեց Իրանի խորհրդարանի պատգամավոր եվ շուտով կառավարության կողմից նշանակվեց է Իրանի դեսպան Լոնդոնում:

1929 թ. Հով. Մասեհյանը նշանակվում է Իրանի անդրանիկ դեսպան թոքիդում: Սակայն Ճապոնիայի կլիման աննպաստ ազդեցություն է թողնում նրա վրա եվ Իրան վերադառնալիս, Խարբինում, 1931 թ. նոյեմբերի 19-ին վախճանվում է: Նրա դին Թեհրան

1- اسماعيل راين ، ميرزا ملكم خان ، تهران ۱۳۵۳ ، ص ۸۶-۸۳.

2 Նույն տեղում, էջ 90:

3 Նույն տեղում, էջ 178:

4 Հով.Մասեհյան, Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1927, էջ 140-141:

5 Էսմայիլ Ռայինը այս թվականը շփոթելով 1903 թ. է հիշատակել իր գրքում:

6 Գ.Դարֆի, Հով. Մասեհյան, Թեհրան, 1963, էջ 9:

է հասնում 1932 թ. մարտի 31-ին եվ ամփոփվում Վանագի հայոց եկեղեցու բակում¹:

Իր պետական մակարդակի գործունեությանը զուգահեռ նա մնում էր բարձր մակարդակի մտածողության տեր մարդ: Նրա հետաքրքրության շրջանակները բազմաբնույթ էին: Այդ թվում նա կատարել է Օեքսպիրի ստեղծագործությունների թարգմանությունները քառյակի քան 16 հատոր², որոնք անգերագանցելի էին մինչ օրս եվ թարգմանական արվեստի լավագույն նմուշներից են:

21. Եփրեմ խան Դավթյան Ասիրեկյան. Ծնվել է 1868 թ. Գանձակի Բարսում գյուղում², եղել է հայ ֆիդայի եվ 1905-11-ի իրանական հեղափոխության գործիչ: 1880-ական թթ. վերջերին միացել է Արեվմտյան Հայաստանի հայդուկային խմբերին: 1890-ին Սարգիս Կուկունյանի³ խմբի արշավանքին մասնակցելու համար ձերբակալվել է, աքսորվել Սիբիր 1892⁴, ապա Սախալին: 1896-ին փախել է աքսորից, անցել Իրան⁴, որտեղ հարել է դաշնակցությանը: Զինվորագրվել է իրանական հակաֆեոդալական բուրժուական հեղափոխությանը՝ դառնալով նրա ականավոր կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկը: Երբ գրավվեց Ռաշտը, Եփրեմը նշանակվեց Գիլանի ոստիկանության պետ⁵, իսկ Թեհրանի գրավումից հետո 1909-ի հուլիսի 10⁶ նշանակվում է Թեհրանի եվ շրջանի պաշտպանության ուժերի հրամանատար եվ ոստիկանության պետ⁶: Նրա կապը դաշնակցության տեղական օղակների հետ հետզհետե թուլանում է եվ նա կապվում է կուսակցական բարձրագույն մարմնի հետ ժնջվում⁷:

Եփրեմը զոհվեց Համադանի մոտ, Սուրջիեի ճակատամարտում եվ թաղված է Թեհրանի Հայկազյան (Դավթյան) դպրոցի բակում:

1 Նույն տեղում, էջ 11:

2- اسماعيل راين ، يثرم خان سردار، تهران ۱۳۵۵ ، ص ۴۱.

3- آندره آموريان ، حماسه يثرم ، تهران ، ۱۳۵۴ ، ص ۳۷۱.

4- ابراهيم صفایی ، رهبران مشروطه ، يثرم ، ص ۱۰.

5 Հ.Էլմար, Եփրեմ, Թեհրան, 1964, էջ 204:

6-عباسعلی صالحی ، هم ميهنان نقش آفرين مسيحي، ص ۳۷ و اسماعيل راين، يثرم خان سردار، ص ۲۷۳.

7 Հ.Էլմար, նշվ., աշխ., էջ 553-555:

Եփրեմի զինակիցներից էին Արշակ Գավաֆյանը (Քեռի, 1863-1916)¹, Պետրոս խան Մելիք Անդրեասյանը (1879-1912)², Աբրահամ խան Հովակիմյան (1877-1963)³, եվ ուրիշներ:

22. Ամիր Թուման Մարտիրոս խան. Կոզակների զորամասերի շտաբի պետ⁴,

23. Գնդապետ Գրիշա. Եփրեմ Դավթյանի զինակիցը Իրանի սահմանադրական հեղափոխության ժամանակ եվ Թեհրանի ոստիկանության հրամանատար⁵:

24. Դոկտոր Ալեք Աղայան. Եփրեմի մտերիմ զինակիցներից. Եփրեմը նրան նշանակեց ոստիկանության ֆինանսների վարչության տնօրեն: Նա Իրանի առաջին իրավաբաններից էր եվ ապահովագրության հիմնադիրն⁶:

25. Հովսեփ Միրզայան. Ծնվել է 1868 թ. Համադանում: Երեք անգամ ընտրվել է Իրանի պատգամավոր, 2-րդ նստաշրջանին 1910-11 թթ., 3-րդ նստաշրջանին 1915 թ. եվ 4-րդ նստաշրջանին 1923 թ.: Եղել է ֆինանսական նախարարության պաշտոնյա 1900-ից, իսկ 1927-ից Իրանի ֆինանսների լիազոր կառավարիչ՝ դոկտոր Միլիսպոյի հատուկ օգնական: Եվրոպական եվ իրանական գրականությունից կատարել է թարգմանություններ: Մահացել է 1935 թ. Թեհրանում⁷:

26. Գասպար Իփեկյան. Ծնվել է 1883 թ. Կ.Պոլսում: 1916-17 թվին Թեհրանում Սեյեդ Զիա Էդդին Թաբաթաբաի հետ աշխատակցում է նրա «Ռադը» թերթին:

1919 թ. նշանակվում է որպես ընդհանուր քննիչ Իրանի կրթական նախարարությունում⁷: Սեյեդ Զիան, 1921 թ. պետական հեղաշրջումից հետո, Գասպար

8 Նույն տեղում, էջ 146:

1 Ն.Մամյան, Անվեհեր հեղափոխական ուզմիկը՝ Պետրոս խան, Ալիք, Թեհրան,

- 1972, հոկտեմբերի 29, 30, 31:
 2 Արամ Աղաբեգյան, Աբրահամ խան Բախտիարի Հովակիմյան, Թեհրան, 1965:
 3- اسماعیل رالین، ایرانیان ارمنی، تهران ۱۳۵۶، ص ۵۴.
 4- اسماعیل رالین، یثرم خان سردار، تهران ۱۳۵۵، ص ۴۸۵.

- 5 Նույն տեղում, էջ 503:
 6 Հով.Միրզայան, Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1927, էջ 150:
 7 Գ.Իփեկյան, Ալիք, Թեհրան, 1984, մարտի 7:
 Իփեկյանին նշանակում է Թեհրանի քաղաքապետ¹: Նա մահացել է 1952 թ. մարտի 27-ին Բեյրութում:
 * * *

Մոհամեդ Ռեզա Ծան Փահլավիի գահակալության շրանում հայերը շարունակել են գրավել պետական բարձր դիրքեր, այսպես՝ ճարտարագետի Զավեն Սիմոնյան (քաղաքաշինության նախարարի օգնական), տիկ.Էլիզ Ղազարյան (տեղեկատվական եվ զբոսաշրջաիկային նախարարության արարողությունների վարչության գլխավոր տնօրեն), դոկտ.Սուփեկյան (Առողջապահության նախարարի օգնական), Անդրանիկ Ավանեսյան (Թեհրանի քաղխորհրդի շինարարական կոմիտեի պետ)²:

1980-88 թվականների իրանա-իրաքյան պատերազմին իրանահայերը աշխուժորեն մասնակցեցին: Պատերազմի առաջին նահատակ զինվորն էր, թեհրանաբնակ Զորիկ Մուրադյանը³, այնուհետև հայերն ունեցան տասնյակ նահատակներ: Իրանի իսլամական պետության ղեկավարներն ու պարսիկ ժողովուրդը բարձր գնահատեծ հայության ցուցաբերած մասնակցությունն ու անձնագոհությունը:

Իրանահայերը բազմիցս նյութական օժանդակություն էին ցուցաբերում ռազմաճակատի⁴ եվ անգամ արհեստավորների մի խումբ ճակատ էին մեկնում ինքնաշարժերը նորոգելու համար⁵:

Պետական եւ իսլամ հոգեվոր առաջնորդները նոր տարվան եվ այլ առիթներով այցելեցին զոհված հայ զինվորների ընտանիքներին, հայտնելու իրենց կարակցական զգացումներն ու արտակարգ ուշադրությունը⁶:

1- ملک الشعرا بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، جلد اول، تهران، ۱۳۵۷، ص ۱۰۰.

2- روزنامه کیهان، ۲۴ آبان ۱۳۵۴.

3- جان باختگان مسیحی، لاله های سرخ انقلاب، تهران، ۱۳۶۳، ص ۹.

4 Ալիք, 1984-ի փետրվար 18:

5 Ալիք, 1984-ի փետրվար 19:

6- روزنامه _____، ۳۰ دی ۱۳۵۷.

Ա. դ. – Հայ-իրանական դիվանագիտական առնչությունները 20-րդ դարում

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասում ստեղծվեց աննախադեպ պայմաններ, թուրքական զորքերը խախտելով ռուսական Կովկասյան բանակի հետ կնքված զինադադարը, 1918 թ. հունվարին հարձակում սկսեցին Անդրկովկասի ուղղությամբ: Չհանդիպելով լուրջ դիմադրության լորդհեստեմ այդ ժամանակ Կովկասյան ռազմաճակատը փաստորեն քայքայվել էր, նրանք գրավեցին մի շարք շրջաններ եւ ստեղծեցին վտանգ անդրկովկասյան ժողովուրդների ու մասնավորապես հայերի համար: Անդրկովկասյան սեյմը (որ ստեղծվել էր փետրվարին) մարտ ամսին Տրապիզոնում բանակցություններ վարեց Թուրքիայի հետ, բայց դրանք ապարդյուն անցան: Թուրքերը շարունակեցին իրենց առաջխաղացումը եւ մարտի 13-ին գրավեցին Էրզրումը, ապրիլի ընթացքում՝ Սարիղամիշը, Բաթումը եւ Կարսը: Խորհրդային Ռուսաստանը բողոքեց Գերմանիային¹:

1913 թվականի ապրիլի 22-ին Սեյմը Թուրքիայի ճնշման տակ Անդրկովկասը անկախ հանրապետություն հռչակեց, եվ 1918 թվականի ապրիլի 28-ին թուրքական կառավարությունը արտաքնապես ճանաչեց Անդրկովկասի անկախությունը եվ համաձայնեց վերսկսել հաշտության բանակցությունները: Մայիսի 11-ին Բաթումում կայացած բանակցությունները շուտով ընկան փակուղու մեջ Թուրքիայի անընդունելի պահանջների հետեվանքով: Թուրքական բանակը մայիսի 15-ին հարձակման անցնելով գրավեց Ալեքսանդրապոլը Գյումրի՝ Լեհինականը եվ շարժվեց դեպի Երեվան: Մայիսի 22-28-ը խիստ կռիվներից հետո հայկական ուժերը հաղթեցին թշնամուն²: Մյուս կողմից դաշնակների, վրաց մենդելիկների ու ադրբեջանական մուսավաթականների միջեվ սրված ներքին տարաձայնությունների հետեվանքով 1918 թ. մայիսի 26-ին ցրվեց Անդրկովկասի Սեյմը: Նույն օրը, հռչակվեց Վրաստանի, իսկ մեկ օր հետո Ադրբեջանի անկախությունը: Մայիսի 28-ին Թիֆլիսում գումարված Հայ ազգային խորհուրդը, Հայաստանը հռչակվեց

1 Հայ ժողովրդի Պատմություն, խմբագր. Մ.Գ.Ներսիսյան, Երեվան 1985, էջ 341-342:

2 Նույն տեղում, էջ 342-344:

«անկախ հանրապետություն»¹:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման առաջին իսկ օրերից հայ եվ պարսիկ կողմերն իրենց ցանկությունը հայտնեցին դիվանագիտական եվ առեվտրական կապեր ստեղծելու համար: Թեեվ հայ-իրանական հարաբերությունների կարգավորման հարցում առավել շահագրգռված կողմը Հայաստանն էր, բայց պարսկական կողմը նույնպես շահագրգռված էր՝ հատկապես առեվտրական կապերի հաստատման հարցում: 1918 թ. դեկտեմբերին Երեվան ժամանած պարսկական ապստիրակությունը Հայաստանի կառավարության հետ առեվտրա-տնտեսական հարցերի շուրջ բանակցություններ վարելու լիազորություններով էր եկել²:

1919 թ. հունիսի 11-ին ՀՀ վարչապետ եվ արտգործ նախարարի պաշտոնակատար՝ Ալ.Խատիսյանը Իրանի շահական կառավարության վարչապետ Վոսուդ-օդ-Ռովլեին հեռագրում է հայ եվ պարսիկ ժողովուրդների միջեվ գոյություն ունեցով բարեկամական կապերն ամրապնդելու եվ մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ եւ խնդրում է Ծաֆի կառավարության համաձայնությունը Հայաստանի հատուկ ներկայացուցչին Թեհրան ուղարկելու համար³:

Հունիսի 18-ի պատասխան հեռագրով, որը Ալ.Խատիսյանին հանձնեց Երեվանում պարսկական հյուպատոս⁴ Միրզա Ասադոլլա խան Մանի-օլ-Մոլլը, Իրանի Ծաֆը հավաստում է իր կառավարության բարյացակամությունն ու ցանկանում, որ հայ ժողովրդի իղձերը կատարվեն⁵: Օգոստոսի 1-ին Հայաստանի կառավարությունը մի նոր հեռագիր

1 Հայ ժողովրդի պատմություն... , էջ 344-345:

2 Սամսոն, Դեպքերը հայ-պարսկական սահմանի վրա, «Վեմ», հանդես 1935, թիւ 4,

էջ6:

3 Է.Ա.Ջոհրաբյան, Ս.Ռուսաստանը եվ հայ-իրանական հարաբերությունները, Երեվան, 1985, էջ 26 □ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.13, թ.8□:

4 Իրանի կառավարությունը Անդրկովկասում դեսպան չունեց, բայց Թիֆլիսի հյուպատոսը համարվում էր ընդհանուր կամ գլխավոր եվ կատարում էր նաեվ դեսպանի պարտականություններ:

5 Նույն տեղում, էջ 27 (ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.13, թ.15):

ուղարկում Թեհրան, ուր սավում է, «որպես Պարսկաստանի կառավարության բարյացակամ պատասխանի հետեվանք, Հայաստանի կառավարությունը նորին կայսերական մեծության Ծաֆի կառավարությանը կից լիազոր ներկայացուցիչ է նշանակում իշխան Հովսեփ Արղղությանին»¹:

Նախքան դեսպանի ժամանումը Իրան, իշխանը Իրան է ուղարկում պատվիրակության անդամ Սմբատ Մելիք-Վարդանյանին (ՀՀ արտգործնախարարության 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ի հանձնարարագրով): Թիֆլիսում գտնվող պարսիկ հյուպատոսը խնդրագրով բոլոր պարսկական իշխանություններին հանձնարարում է Ա.Մելիք-Վարդանյանին ամեն կերպ աջակցություն ցույց տան, Բաքվի եվ Էնզելիի վրայով Թեհրան մեկնելիս:

Մելիք-Վարդանյանը Թեհրան է ժամանում դեսպան Արդույանից առաջ, եվ նախապատրաստում դեսպանի այցը²:

Իշխան Հովսեփ Արդույանը որպես Հայաստանի հանրապետության առաջին դեսպան, 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ին Կասպից ծովի վրայով Էլզեի հասավ (դեկտ. 24-26): Ամսի 27-ին անցավ Ռաշտ (դեկտ. 27-29), ապա Ղազվին 9դեկտ. 30 հունվար 30: Նա հունվարի 3-ին Եղ.Թումանյանների առեվտրական տան տրամադրած երկու ինքնաշարժով մեկնեց Թեհրան: Նույն օրը հասնում է Քարաջ եւ հունվարի 4-ին հասնում մայրաքաղաք:

Հայկական դեսպատանունը գտնվում էր Խիաբանե Սեփահում 9այժմ՝ Էմամ ԽոմեյնիՕ Մարտիրոս խան Դավիթխանյանի³ տանը կից:

Հաջորդ իսկ օրերին Արդույանն այցելեց անգլիական, բեգիական եվ ֆրանսիական դեսպանատները:

Հունվարի 14-ին պատվիրակությունը բանակցություններ վարեց Իրանի ֆինանսների նախարարի հետ՝ ֆինանսական, առեվտրական եվ երկաթուղային հաղորդակցության հարցերի շուրջ: Հանդիպումներ տեղի ունեցան նաեվ Իրանի ֆինանսների նախարարի հետ՝ ֆինանսական, առեվտրական եվ երկաթուղային հաղորդակցության հարցերի շուրջ:

1 Նույն տեղում, էջ 27 □նույնը, թ. 37□:

2 Ամուրյան, Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության ժամանումը Իրան, Ալիք, Թեհրան, 1976, մայիսի 27:

3 Ըստ կենդանի անձանց վկայության՝ Սաիդ Խանյան կամ Սեթխանյան:

Հանդիպումներ տեղի ունեցան նաեվ Իրանի զինվորական, հանրային կրթության, փոստ-հեռագրական նախարարների հետ: Հունվարի 9-ին նա ընդունվեց վարչապետ Վոսուդ-օդ-Ռովլեի մոտ: Մի քանի օր հետո, վերջինս փոխայցելության եկավ հայկական դեսպանատուն:

Պաշտոնական ընդունելությունը թագածառանգի մոտ տեղի ունեցավ 1920 թ. հունվարի 17-ին: Իշխանը ընկերակցությամբ խոհրդական Ք.Հարությունյանի, քարտուղար Ս.Առաքելյանի եվ թարգմանչի պաշտոն կատարող Ալ.Խան Թումանյանի, Գոլեստան պալատի Ադամանդյա սրահում ընդունեց թագածառանգի կողմից, արտաքին գործոց նախարարի հետ¹:

Պատվիրակության քարտուղարը՝ Ս.Առաքելյանը, որը Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո պատրաստակամություն էր հայտնել ծառայելու սովետական իշխանությանը, Իրանում Սով. Հայաստանի ժամանակավոր լիազոր ներկայացուցիչ Ֆ.Ռոտշտեյնին ներկայացրած գաղութագրում Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության հետապնդած խնդիրների մասին այսպես է գրել.

1. Պարսկաստանի հետ կնքել բարեկամության եվ առեվտրական պայմանագիր, ինչպես նաեվ երկաթուղային ու փոստ-հեռագրական համաձայնագրի²:

2. Պարզել պարսկահայերի թիվն, պարսկահայությանը կապել Հայաստանի հետ եւ նրա տեխնիկական ուժերը ներգրավել Հայաստանի շինարարության գործին:

3. Ծշտել ներկա պահին Պարսկաստանում եվ Միջագետքում գտնվող գաղթականության թիվը, պարզել պայմանները եւ Հայաստան վերաբնակեցնելու հնարավորությունը:

1 Սամսոն, Հայաստանի անդրանիկ դեսպանը Պարսկաստանում, Ալիք, Թեհրան, 1992, հունվարի 25-ից փետրվարի 8-ի համարներ:

2 Երկաթուղային համագործակցության վերաբերյալ պատկերներ չափազանց ուշադրություն էին ցուցաբերում, այսպես, 1919 թ. Իրանի արտաքին գործոց նախարար Նոսրաթ-օդ-Ռովլե Ֆիրուզը իր մի նամակում վարչապետին մանրամասնորեն հայ-պարսկական երկաթուղային համագործակցության մասին հաղորդում է. տեսնել Ալիք, Թեհրան, 1976, մայիսի 27:

4. Կապեր հաստատել Հնդկաստանի եվ Միջագետքի հայերի հետ:

5. Պարզել այն միջոցները, որոնք կնպաստեն երկու երկրների միջեվ առեվտրական հարաբերությունների հաստատմանը¹:

Սակայն Արդույանին չհաջողվեց պայմանագրեր կնքել Իրանի կառավարության հետ այդ հարցերի շուրջ:

* * *

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին, Սովետական Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի օգնությամբ, Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվեցին: Իրանը խորհրդային Հայասանը² պաշտոնապես ճանաչեց 1921 թ. օգոստոսի 14-ին²:

Հայաստանի նոր կառավարությունը 1921 թ. մայիսի 17-ին Իրանի արտաքին գործերի նախարարին հղած ուղերձում, առաջարկում է մոտ ապագայում իր լիազոր ներկայացուցիչը նշանակել Թեհրանում եվ համոզմունք է հայտնում, որ Իրանի կառավարությունն իր հերթին չի մերժի իր ներկայացուցչին ուղարկել Հայաստան³:

Իրանի կառավարությունը իր պատրաստակամությունը հայտնեց ընդունելու Սովետական Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչն, իսկ մինչեվ վերջինիս ժամանելը Թեհրան, Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Ֆ.Ա.Ռոտշտեյնին ճանաչել որպես Իրանում Սով. Հայաստանի շահերը ներկայացնողի, որին Հայաստանի կառավարությունը հատուկ հեռագրով խնդրել էր ժամանակավորապես ներկայացնել եվ պաշտպանել Սով. Հայաստանի շահերը⁴:

Հայաստանի Խոր. Սոց. Հանրապետության եվ Իրանի կառավարությունների միջեւ փոխանակված հուշագրերի բովանդակությանը համապատասխան Իրանի արտաքին գործերի նախարարությունը նախկին դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հ.Արղությանին առաջարկեց

1 Է.Ա.Ջոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 34 □ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ.4, 114, ց.1, գ.88,

թ.43□:

2 Ա.Եսայան, Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը, 1920-1922 թթ., Երեվան, էջ 172:

3 Նույն տեղում, էջ 345 □ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ, ֆ.4, 114, ց.1, գ.88, թ.18□:

4 Նույն տեղում, էջ 384 □ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ, ֆ.4, 114, ց.1, գ.88, թ.18□:

Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի գործերն ու արխիվը հանձնել Թեհրանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչին: Իրանի արտգործնախարարության ծանուցագրում միաժամանակ նշվում է, որ «Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդից գրություն ու հեռագիր ստանալուց հետո Պարսկաստանի կառավարությունը չի կարող ձերդ գերազանցությանը ճանաչել որպես Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ եվ, հետեվաբար, անհրաժեշտ է հրաժարվել դրոշակը բարձրացնելուց»¹:

Խորհրդային Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը Թեհրանում բացվեց 1921 թ. սեպտեմբերի 27-ին²: Հանդիսավոր արարողությունը բացեց ՌՍՖՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնը:

Հայաստանի ԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Լեվոն Սարգսյանը Թեհրան ժամանեց 1921 թ. նոյեմբերի 3-ին: Հաջորդ օրը Իրանի արտգործնախարարության արձանագրային բաժնի վարիչը այցելեց նրան եվ Ծահնջահի անունից ողջունեց Հայաստանի ԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցչին³:

Լ.Սարգսյանին նոյեմբերի 9-ին Սահեբ Ղարանիե պալատում ընդունեց Ծահր, ստացավ հավատարմագիրը, ապա Սպիտակ պալատում նա հանդիպեց վարչապետին եվ արտգործնախարհին⁴:

Իրանի պետությունը, Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչի մասին նամակով տեղեկացրեց ՀԽՍՀ կոմիսարների նախագահ Ալ. Մյանգիկյանին⁵:

1922 թ. վերջին Անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերատիվ միությունն իր միասնական դիվանագիտական ներկայացուցիչը նշանակեց Թեհրանում եվ այդ կապակցությամբ Հայաստանի ԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցչությունը Իրանում փակվեց ԽՍՀ ժողովմխորհրդի 1922 թ. նոյեմբերի 1-ի որոշմամբ¹: Այնուհետեվ սովետական

1 Ա.Եսայան, նշվ. աշխ., էջ 246 □ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ ֆ.4,114, ց.3, գ.7, թ.47□:

2 Նույն տեղում, էջ 385 □ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ ֆ.4,114, ց.1, գ.88, թ.61□:

3 Նույն տեղում, էջ 385:

4 Նույն տեղում, էջ 386 □ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ ֆ.40,114, ց.1, գ.88, թ.81, գ.98, թ.148□:

5 Նույն տեղում, էջ 387 □ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ ֆ.40,113, ց.3, գ.106, թ.11□:

միության դեսպանությունում ստեղծվեց հայկական հարցերի բաժանմունք, բայց Թավրիզում գործում էր Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսությունը: 1921 թ. նոյեմբերի 13-ին սովետական Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչը Թեհրանում հատուկ հուշագրով դիմեց Իրանի արտգործնախարարությանը՝ Ե.Երզնկյանին պարսկական Ադրբեջանում Հայաստանի գլխավոր հյուպատոս ճանաչելու խնդրով: Այսպես, 1921 թ. նոյեմբերի 29-ին Թավրիզում պաշտոնապես բացվեց Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսությունը²:

Լիազոր ներկայացուցչության ջանքերի շնորհիվ Իրանի հետ առեվտրական փոխհարաբերություններ հաստատվեցին եվ կարգի գցվեց Հայաստանը զանազան մթերքներով մատակարարելու գործը:

Խոսելով հայ-իրանական դիվանագիտական հարաբերությունների մասին, հարկ է նշել նաեվ Հայաստանում Իրանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին:

Դեռ ցարիզմի օրոք Երեվանում հիմնադրվել էր պարսկական հյուպատոսություն, եվ շարունակում էր գործել Հայաստանում սովետական իշխանություն հռչակվելուց հետո եվս: Երեվանում պարսկական հյուպատոսն էր Ասադուլլա խան Մանի-օլ-Մոլլը: Պասկական հյուպատոսության անձնակազմը բաղկացած էր 9 հոգուց, այդ թվում 3 ֆարաշ □պահակախումբ□, որոնց միջոցով էլ հյուպատոսության պահպանումը կատարվում էր Երեվանում³:

Պարսկական հյուպատոսությունը Երեվանում դադարեց գործելուց 1933 թվականին⁴:

* * *

1991 թվականի սեպտեմբերին, երբ հռչակվեց Հայաստանի հանրապետության անկախությունը, Իրանը առաջին պետություններից էր, որ նույն թվականի դեկտեմբերին

- 1 Նույն տեղում, էջ 389 □ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ ֆ.40,113, ց.3, գ.87, թ.27, ֆ.112, ց.1, գ. 23, թ. 137□:
- 2 Նույն տեղում, էջ 392:
- 3 Նույն տեղում, էջ 404:
- 4 Նույն տեղում, էջ 405:

պաշտոնապես ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը¹: Ուստի երկու երկրները որոշեցին դիվանագիտական կապեր հաստատել: Հայ-իրանական բազմակողմին հարաբերություններ հաստատելու նախապատրաստական քայլերի համար 1992 թ. փետրվարի 8-ին Թեհրան ժամանեց Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Բաֆֆի Հովհաննիսյանը գլխավորելով մի բարձրաստիճան պատվիրակություն²: Նա հանդիպում ունեցավ Իրանի իսլամական հանրապետության նախագահի, խորհրդարանի նախագահի, արտգործնախարարի եվ այլ բարձրաստիճան անձանց հետ³:

Իրանի եվ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարների բանակցությունների ավարտին ստորագրվեցին դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համատեղ մի հռչակագիր եվ մի համաձայնագիր՝ երկու երկրների միջեվ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային ու գիտական հարաբերությունների ու համագործակցությունների կապակցությամբ (1992 թ. փետրվարի 9-ին)⁵

Միացյալ հռչակագրի մեջ կողմերը հաստատեցին բարիդրացիական հարաբերությունների, տարածքային ամբողջականության նկատմամբ հարգանքի եվ միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքները: Հռչակագրում շեշտված էր դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը Իրանի Իսլամական Հանրապետության եվ Հայաստանի Հանրապետության միջեվ՝ դեսպանատների մակարդակով:

Կնքված համաձայնագրի մեջ նախատեսվել էին սահմանային կապերի ստեղծման, Իրանի գազի Հայաստան արտահանման, քարյուղագտարանի կառուցման եվ այլ խնդիրներ⁴: Այդ հռչակագրի ստորագրումից անմիջապես հետո, Իրանի ճանապարհների եվ հաղորդակցության նախարար Սաիդ-Քիայի եւ Հայաստանի տրանսպորտի եվ հաղորդակցության նախարար Հենրիկ Քոչինյանի միջեվ ստորագրվեց մի համաձայնագիր, երկու երկրների միջեվ ճանապարհային փոխադրությունների եվ օդային ուղեվորությունների

- 1 Ալիք, Թեհրան, 1991, դեկտեմբերի 26:
- 2 Ալիք, Թեհրան, 1991, փետրվարի 8:
- 3 Ալիք, Թեհրան, 1991, փետրվարի 10:

. ۱۳۷۰ بهمن ۲۱، روزنامه کیهان -۶

շուրջ համագործակցությունները ծավալելու գծով¹:

Իրանի իսլամական հանրապետության նախագահ Հաշեմի Ռաֆսանջանիի հրավերով՝ պաշտոնական այցելությամբ, 1992 թ. մայիսի 6-ին Թեհրան ժամանեց Հայաստանի հանրապետության նախագահ Լեվոն Տեր-Պետրոսյանը եվ նրան ընկերակցող պատվիրակությունը: Երկու նախագահները նույն օրը բանակցեցին քաղաքական, տնտեսական ու արդյունաբերական, հաղորդակցության եվ քարյուղային համագործակցությունների զարգացման, ինչպես նաեվ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծման կապակցությամբ²:

Իրանի նախագահի միջնորդությամբ, 1992 թ. մայիսի 8-ին, ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գծով, ստորագրվեց մի հայտարարություն Հայաստանի նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանի, Ադրբեջանի հանրապետության նախագահության պաշտոնակատար Յաղուբ Մահմեդովի, ինչպես նաեվ Իրանի նախագահի կողմից, որպես դիտորդ³:

Հայաստանի նախագահը հանդիպումներ ունեցավ իրանահայության հետ Թեհրանում եվ Նոր Զուղայում, ինչպես եվ կայացան փոխայցեր. 1992 թ. փետրվարի 28-ին Իրանի արտգործնախարար Ա.Վելայեթին պաշտոնական այցով Երեվանում հանդիպումներ ունեցավ ՀՀ նախագահի, գերագույն խորհրդի նախագահի, վարչապետի եվ արտգործնախարարի հետ⁴:

ՀՀ փոխ-նախագահ Գագիկ Հարությունյանը 1992 թ. դեկտեմբերի 21-ին մի բարձրաստիճան պատվիրակության գլխավորությամբ, Թեհրան ժամանեց բանակցությունների Իրանի իշխանությունների հետ⁵:

1992 թ. դեկտեմբերի 22-ին հանդիսավոր արարողությամբ Թեհրանու բացվեց Հայաստանի հանրապետության դեսպանատունը:

- 1 Ալիք, Թեհրան, 1992, փետրվարի 10:
- 2 Ալիք, Թեհրան, 1992, մայիսի 7:
- 3 Ալիք, Թեհրան, 1992, մայիսի 11:
- 4 Ալիք, Թեհրան, 1992, փետրվարի 29:
- 5 Ալիք, Թեհրան, 1992, դեկտեմբերի 22 եվ 24:

Երեվանում Իրանի դեսպանատան պաշտոնական բացումը հանդիսավոր արարողությամբ տեղի ունեցավ 1992 թ. ապրիլի 30-ին:
1994, թ. սեպտեմբերին հայ-իրանական փոխհարաբերությունները բարձրացվեցին դեսպանի մակարդակի եվ Համիդ Ռեզա Նիքբար Էսֆահանին նշանակվեց որպես Իրանի Իսլամական հանրապետության արտակարգ դեսպան եվ լիազոր նրեկայացուցիչ Հայաստանի հանրապետությունում¹:

---

1 Րաֆֆի օրացույց, 1994, ցանկ՝ Ալիք 1992, դեկտեմբերի 23:

**ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԹԵՀՐԱՆՈՒՄ
Բ. ա - Թեհրանի առաջին հայկական եկեղեցին**

Թեհրանի առաջին եկեղեցին Ս.Թադեոս-Բարդուղիմեոսն է¹, որ կառուցվել է 1768 թ.²: Այս եկեղեցին գտնվում է «Քուչե Արամանե»-ում («Գոզար Ղարիբան» եվ «Բազարչե Հազրաթ Աբդուլազիմ»-ի միջատարածքում, այժմ «Քուչե Արամանե» կոչվում է «Մուսավի» եվ «Բազարչե Աբդուլազիմը» վերանվանվել է «Բազարե Հազրաթի»)՝³:

Որոշ հեղինակներ այս եկեղեցու կառուցման ժամանակը շփոթել են: Դրա իսկական պատճառը սա է, որ հայերի այն գաղթը նկատի չեն ունեցել, որը տեղի է ունեցել Քարիմ խան Ջանդի օրոք եվ նրա կարգադրությամբ:

18-19-րդ դդ, Եվրոպայից եվ Ռուսաստանից Թեհրան էին գալիս թագավորների եվ մեծ իշխանների պատգամավորներ, բարձրաստիճան գինվորականներ, ճանապարհորդներ, գիտնականներ, որոնք բոլորն էլ քրիստոնյա լինելով, հետաքրքրվում էին թեհրանաբնակ հայերի վիճակով եվ այցելում էին հայոց Թադեոս-Բարդուղիմեոս միակ եկեղեցին, ուր եվ կատարում էին հայկական ծեսով ծնունդների, հարսանիքների եվ ցնջեցյալների կրոնական արարողությունները⁴:

Եկեղեցու գավիթի եվ բակի մեջ գերեզմաններ կան: Այնտեղ թաղված են նաեվ Վրաստանի թագաժառանգ Ալեքսանդրը, ղեսպալաններ, ռուս, ֆրանսիացի եվ անգլիացի բարձրաստիճան անձնավորություններ⁵:

Թադեոս եվ Բարդուղիմեոսի տոնին եվ ամեն ամսվա առաջին ուրբաթ օր անյտեղ մատուցվում է պատարագ:

1 Ալիք, Թեհրան, 1980, փետրվարի 3:

2 ՀԱՀ, հ.4, էջ 164:

3- اطلس كامل شهر تهران ، تهران، ۱۳۶۴، ص ۱۰۷.

4 Թադեոս Հովհաննիսյան, Թեհրանի հայոց Ս.Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցին, Ալիք, Թեհրան, 1957, հոկտեմբերի 28:

5 Արտակ արք. Մանուկյան, Թեհրանի հայկական եկեղեցիները, Թեհրան, 1976, էջ 4:

Թադեոս եվ Բարդուղիմեոսի տոնին եվ ամեն ամսվա առաջին ուրբաթ օր անյտեղ մատուցվում է պատարագ:

1970 թ. ներքին հարդարանքի ժամանակ երեվան եկան եկեղեցու սկզբնական գունավոր ծաղկանկարները, երեվան եկան այլ որմնանկարներ՝ մարդկային գլխով թռչուններով¹:

Այս եկեղեցում, սենյակները հողաշեն են, իսկ սյուներն ու արտաքին բաժնի որոշ մասերը կառուցվել են աղյուսով²: Վ.Վարդանյանը իր հոդվածում³, 1980 թ. նշում է եկեղեցու աննախանձելի վիճակը: 1980-ական թվականներին Թեհրանի հայոց թեմական խորհուրդը ուշադրություն դարձրեց այդ եկեղեցու վերանորոգման հարցին⁴ եւ 80-ական թթ. վերջերին նորոգումները կատարելով ամեն ամիս ժողովուրդը այցելության է գնում եվ մասնակցում կրոնական արարողություններին:

Հաջորդը Ս.Գեորգ եկեղեցին է, որ գտնվում է Թեհրանի Դարվազե Ղազվին թաղի մեջ եվ կառուցվել է 1790-1795 թվականներին, սկզբնական շրջանում լինելով միայն մատուռ: 1882 թ. ընդարձակվել, վերակառուցվել ու ստացել է այժմյան տեսքը⁵:

Ս.Գեորգի տոնին հանդիսավոր պատարագ է այնտեղ մատուցվում եվ հարյուրավոր հավատացյալներ ուխտի են գնում այնտեղ: 1970-ական թվականներին եկեղեցու շրջակայքում, Թեհրանի Հայ Եկեղեցասեր Կանանց Միության ջանքերով կառուցվեցին սենյակներ, ուր բնակվում են ծերեր եվ աղքատ ընտանիքներ⁶:

Եկեղեցու շրջակայքում բազմաթիվ գերեզմանաքարեր կան:

Վանաքը 1950-ական թթ.-ից առաջ Թեհրանի գյուղերից է եղել, սակայն մայրաքաղաքի ընդարձակումով, ներգրավվել է քաղաքի մեջ: 1848 թ. ունեցել է 35

1 Նույն տեղում, էջ 5 եվ «Ալիք», 1980, փետրվարի 3:

2 Այցելություն Թեհրանի Ս.Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցին, «Ալիք», Թեհրան, 1981:

3 Ալիք, 1980, փետրվարի 3:

4 Ալիք, 1981, հունվարի 27:

5 Արտակ արք. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 3:

6 Ալիք, Թեհրան, 1975, սեպտեմբերի 25:

տուն հայ բնակիչ¹:

Վանաքի Ս.Մինաս եկեղեցին կառուցվել է 1852 թվականին եվ վերանորոգվել 1875թ.²: Եկեղեցական տոների առիթով կատարվում են կրոնական արարողություններ:

Եկեղեցու բակում ի շարս հայ ցնջեցյալների, թաղված են մի քանի ռուսներ³:

Թեհրանի հայկական մյուս եկեղեցիներն են.

Ս.Աստվածածին եկեղեցի (1938-45), Միրզաքուչակ Խան պողոտա:

Ս.Հովհաննես մատուռ (կառուցված 1936 թ.), դուլաբի հանգստարանում:

Ս.Թարգմանչաց եկեղեցի 91968 թ.) Վահրդիթ թաղամասում:

Ս.Սարգիս եկեղեցի (1964-1970 թթ.) Քարիմ խան Ջանդ պողոտայի վրա:

Ս.Ստեփաննոս մատուռ (1974 թ.) Նոր Բուրաստան հանգստարանում:

Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի (1982 թ.) Մաջիդիթ թաղամասում:

Ս.Վարդան եկեղեցի, Հեշմաթիթ թաղամասում:

Կաթոլիկ հայերը նույնպես Ս.Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ եկեղեցի ունեն, որը հինադրվել է 1950-1954 թթ.: Իսկ Ավետարանականների Ս.Հովհաննես եկեղեցին կառուցվել է 1946 թ.⁴: Կրոնական այն դավանանքներին հարողները եվս ունեն պաշտամունքային առանձին վայրեր:

Բ. ք - Թեհրանի հայկական եկեղեցիների գործունեությունը

Թեհրանի հայկական եկեղեցիների եվ առաքելական եկեղեցու գործունեությունը, ընդհանրապես, ունեցել է մեծ մասամբ հասարակական եվ մանավանդ մշակութային յուրահատկություններ: Այսպես.

1. Թեհրանահայ առաքելական-լուսավորչական եկեղեցի. հիմնադրվել է 1768

1 Ալիք, 50-ամյակի ժողովածու, 1981, էջ 127:

2 Էդ.Բաղդասարյան, Թեհրանի հայոց եկեղեցիները, Արաքս, 1994, հունվար, ցանկ՝

Լ.Գ.Մինասյան, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Ջուղա, 1983, էջ 34:

3 Ալիք, 1982, սեպտեմբերի 11:

4 Լ.Գ.Մինասյան, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Ջուղա, 1983, էջ 34-35:

Թվականին: Հայերի բացարձակ մեծամասնությունը առաքելական եկեղեցուն է պատկանում:

Հայկական լուսավորչական եկեղեցին Թեհրանի թեմի ստեղծումից առաջ (1940-ական թթ.), ենթակա էր Նոր Ջուղային: Մինչեվ 20-րդ դարի սկիզբները Թեհրանում գոյություն ուներ երեք եկեղեցի (Ս.Թադեոս-Բարդուղիմեոս, Ս.Գեորգ, Ս.Մինաս): 1926 թ. Իրանա-Հնդկաստանի թեմակալ Մազիստրոս Մեսպոլք Արք.Տեր-Մովսիսյանի եվ Հ.Մասեհյանի ջանքերով, ընտրվեցին ներկայացուցչական մարմին, համայնական վարչությունն ու հոգաբարձությունը¹: Մինչեվ 1944 թ. Իրանահայ գաղութը պահպանում էր իր պատմական բաժանումը երկու թեմերի՝ Թավրիզի (Ատրպատական) եվ Իրանա-Հնդկաստանի (Նոր Ջուղա): Թեհրանում եվս հայկական ավանդական սովորությունների ու հայ եկեղեցու կանոնների համաձայն, թեմական մարմինները լուծում են ընտանեկան եվ ժառանգական հարցերը: 40-ական թվականների սկզբին փորձ արվեց Թեհրանում ստեղծել թեմական խորհուրդ, սակայն էջմիածինը չճանաչեց այն²: Թեհրանի թեմի ստեղծման նախաձեռնողը էջմիացին էր: 1944 թ. ապրիլին այդ նպատակով Իրան ուղարկվեց կաթողիկոսի անձնական ներկայացուցիչ՝ պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյանը: Թեմի պաշտոնական հռչակումից հետո որպես թեմական առաջնորդ Թեհրան ուղարկեց Վահան ծայրագույն վարդապետ Կոստանյանը: Թեհրանում նա երկար չմնաց (1945 թ. հունվարից մինչեվ հունիս) փոխադրվեց Նոր Ջուղա, որպես Իրանա-հնդկաստանի թեմի առաջնորդ: Թեհրանի թեմի առաջնորդի պաշտոնում նրան փոխարինեց Ռուբեն Դրամբյանը (1945 թ. դեկտեմբեր): Թեմական մարմինները Թեհրանում ստեղծվել են 1947-1948 թթ.:

1949 թ. հոկտեմբերին թեմի պատգամավորական ժողովը ընտրեց թեմական խորհրդի նոր կազմ: Ժողովի ընտրած հատուկ հանձնաժողովը մշակեց թեմական կանոնդրություն, որը 1951 թ. ապրիլին արժանացավ պատգամավորական ժողովի հավանությանը եվ հաստատվեց կաթողիկոսի կողմից¹: Այն վերամշակվեց 1970 թ. հունվարի 24-ին եվ 1972 թ. հոկտ. 26-ին վավերացվեց Ազգային ողովի նիստին եվ 1973 թ. հոկտեմբերին Կիլիկիայի կաթողիկոս Խորեն Ա-ի պաշտոնագրով մնացում գործադրության ուժ ստացավ²:

1 Պարսկահայ տարեցույց, 1927, էջ 113:

2 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եվ ժողովուրդներ, հ.8, էջ 231 (ՀՍՍՀ թ.:

ԿՊՊԱ, ֆ.57, Գեորգ 6-րդ կաթողիկոսի 1941 թ. ապրիլի 14-ի կոնդակի պատճենը)

Կանոնադրության համաձայն պատգամավորական ժողովը հրավիրվում է տարին մեկ եվ դա էլ իր հերթին ընտրում է թեմական խորհուրդ:

Թեմական խորհրդի հսկողության տակ է ժողովրդի իշխանությունը եվ ազգային մարմինները:

Թեհրանի թեմը ստեղծվեց էջմիածնի նախաձեռնությամբ 1944 թ. ապրիլին: Այդ թեմ պաշտոնական հռչակումից հետո որպես առաջնորդ Թեհրան ուղարկվեց

Վահան Ծ.Վրդ. Կոստանյանը: Թեհրանում նա երկար չմնաց (1945 թ. հունվարից մինչև 1948 թ. հունիսից մինչև 1948 թ. դեկտեմբերը): 1960 թ. Հունվարի 1-ին որպես առաջնորդ Թեհրան ժամանեց Արտակ արքեպ. Մանուկյանը³:

Նա ծնվել է 1931 թ. Բելրուսում: Նախնական կրթությունը ստացել է Լիբանանի Մխիթարյան վարժարանում, ապա 1945 թ. ընդունվել Արթիլիասի դպրեվանք: 1953 թ. ստացել է վարդապետական գավազան: Բարձրագույն ուսումը ստացել է Լիոնի աստվածաբանական համալսարանում: 1956 թ. ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Անթիլիասում պատասխանատու պաշտոններ է վարել, եղել է «Հասկ» ամսագրի խմբագիր, դասախոս դպրեվանքի եվ այլն:

1960-ին ընտրվել է Թեհրանի Հայոց Թեմի առաջնորդ: 1961-ին ստացել է արքեպիսկոպոսի տիտղոս: Ունի բազմաթիվ աշխատություններ՝ կրոնական, բանաստեղծական, դաստիարակչական աշխատություններ՝ կրոնական, բանաստեղծական, դաստիարակչական եվ ազգային բովանդակությամբ, որոնցից կարելի է հիշատակել հետևյալները.

«Խոսք ժողովրդին» (1961), «Ավետարանի շունչով» (1962), «Հավատքի հարցը արդի ընկերության մեջ» (1963), «Ապրիլ 24» (1965), «Աստվածաշունչ մատյանը» (1969), «Հայ եկեղեցու տոները» (1969, 1981 պարսկ. 1973), «Լույս եվ ստվեր» (1971), «Արեվգիշերվան մեջ» (բանաստեղծություն 1973), «Ջուրը կրոնական ծիսակատարության

1 Նույն տեղում, էջ 231:

2 Կանոնադրություն Հայկ. եկեղեցու, Թեհրանի Թեմի, Թեհրան, 1974, էջ 2:

3 Կանթեղ օրացույց, Թեհրան, 1985:

մեջ» (1973), «Վերանորոգումի հարցը հանրային եվ մշակութային կյանքի մեջ» (1976), «Լուսավոր ճամբաներ» (1976), «Կենցաղագիտական խորհուրդներ» (1977), «Մատակարար լեռան վրա» (1981), «Կրոն եվ մշակույթ» 919820, «Ժամանակի արքանի մեջ» (1985) եվ բազմաթիվ հոդվածներ¹:

2. Կաթողիկե եկեղեցի

Դեռեվա 1604 թ. Ծախ-Աբբասի բռնազաղթի ժամանակներից Իրան փոխադրված հայերի մեջ կային կաթոլիկ հայեր:

Թեհրանի հայ կաթոլիկների համայնքը կազմակերպվել է 1934 թ.: Այն եկեղեցական վարչություն չունի եվ իշխանությունը կենտրոնացած է ժողովրդապետի ձեռքին: Թեհրանում է գտնվում նրանց պատրիարքական փոխանորդությունն ու առաջնորդարանը:

Թեհրանահայ կաթոլիկ համայնքը ունի Ս.Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ եկեղեցի, որը հիմնվել է 1950-54 թթ.²: Հայ կաթոլիկ եկեղեցին Վատիկանի Պապին է ենթակա, բայց եվ մոտ կապեր ունի լուսավորչական հայերի հետ:

1941 թ. հիմնվել է Նոր Ջուղայի «Հայ կաթողիկե կանանց աղքատախնամ ընկերությունը», որից հետո ստեղծվեց նաեվ Թեհրանի համանուն ընկերությունը³:

1960-ական թվականների սկիզբներին «Վասն կրոնի ու հայրենյաց» նշանաբանով Թեհրանում հիմնվեց «Ավարայր» հայ կաթողիկե եկրսեռ երիտասարդական միությունը:

1 Արտակ արք. Մանուկյան, Կենսագրական նոթեր եվ նմուշներ ստեղծագործությունից, Թեհրան, 1985, էջ 13:

2 Լ.Գ.Մինասյան, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Ջուղա, 1983, էջ 34:

3 «Ամենուն տարեգիրքը», Ե.տարի, էջ 507:

1939 թվից Թեհրանում գործում է «Մարիամ կույսերի կրթական հաստատությունը»¹:

Ինչպես նախկինում, ներկայումս էլ հայ կաթոլիկ եվ տարբեր կրոնական միաբանություններին պատկանող քարոզիչներն ու նրանց ուսումնական հաստատությունները ջանք չեն խնայում իրենց դավանանքը տարածել իրանահայ համայնքում:

1971 թ. բացվեց կաթոլիկական համայնքի «Հայկաշեն» մանկապատանեկան ճամբարը²: 1973 թ. հայ կաթոլիկ կույսերը եվ նրանց օժանդակող «Տիկնանց միությունը» Թեհրանում հիմնեց «Մանուց տուն» կոչվող որբանոց³:

Հայ կաթոլիկ համայնքի նշանավոր հոգեվորական, կրթական ու մշակութային գործիչներից եղել է Հայր Մանուել Ծ.Վրդ. Բուլադյանը: Նա ծնվել է 1912 թ. Մարաշում, 1937 թ. ձեռնադրվել է կուսակրոն եվ 1938 թ. գործուղվել է Իրան, ուր պաշտոնավարել է Նոր Ջուղայում եվ Թեհրանում: 1945 թ. աջակցել է, «Անարատ

հողության հայ կույսերի դպրոցի» բացմանը եվ 1950 թ. Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարական աշխատանքներին:

Հիմնել է Հայ Կաթողիկե Ավարայր օրիորդաց միությունը: 1962-ին նրա ջանքերի շնորհիվ հիմնադրվել է Հայոց Ալիշան դպրոցը եվ տնօրինել այն: Նա մի շրջան եվս ստանձնել է Հայ կաթոլիկ համայնքի ժողովրդապետության պարտականությունը: Ունի բազմաթիվ աշխատություններ պատմա-բանասիրական բնագավառում: Վախճանվել է 1993 թ. հունվարի 20-ին⁴:

3. Բողոքական եկեղեցի

Իրանում կրթական-միսիոներական նշանակալից աշխատանք են կատարում իրանաբնակ բողոքականները: Բողոքական-ավետարանական շարժումը մուտք է գործել Իրան 1834 թ. Ամերիկյան միսիոնարության միջոցով նրանք մուտք են գործել

1 Հ.Փահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեվան, 1989, էջ 177:

2 «Հուր», 1971, թիվ 2, էջ 99:

3 Նույն տեղում:

4 Բաֆֆի օրացույց, 1988 եվ 1994:

Ատրպատականի սահմանամերձ քաղաքներից Ուրմիայում¹:

Թեհրանի Ավետ. եկեղեցին հիմնվել է 1879 թ. ամերիկյան միսիոնար Վեր. Ջեմս Բասեթի, Միքայել Գելոֆյանի եվ ուրիշների նախաձեռնությամբ:

1883-ին, նրանք դիմելով Նասեր-Էդդին Շահին, ստանում են արտոնություն եվ 4000 ուիալ պարգեվ: Հիմնադրվում է մի եկեղեցի քաղաքի հարավային մասում (Դարվազե Ղազվին, խիաբանե Արամանե) 1891 թ. նոյեմբերի 18-ին²:

Թեհրանի հայ բնակչության արտակարգ աճի շնորհիվ, հայության մի մասը հաստատվում է քաղաքի հյուսիսային մասում: Այդ մասում հայ ավետարանականները 1946 թ. հիմնում են Ս.Հովհաննես եկեղեցին³:

Հայ բողոքականները 1960-ական թթ. սկզբներին ունեցան իրենց համայնքի ընտրովի խորհուրդը: Վարչական մարմինները կոչված են հանրային, կրթական, կրոնական եվ այլ կարիքների դեպքում օգնելու համար հայ բողոքականներին⁴:

Բողոքականների կենտրոնական եկեղեցին է եղել Ղավամ-օլ-Սալթանե (ներկայիս Միրզա Քուչեկ խան) փողոցում գտնվող «Ավետարանական եկեղեցին», որը ավելի քան հիսուն տարի եղել է մայրաքաղաքում բնակվող անգլիական պաշտոնյաների եվ շոտլանդական մասնական ժողովարանների կենտրոն⁵:

Հայ ավետարանական համայնքը ունեցել է նշանավոր դեմքեր, որոնցից հարկ է հիշատակել վերապատվելի Թադեոս Միքայելյանին: Նա ծնվել է 1932 թ. Թեհրանում: Ավարտել է Թեհրանի համալսարանի իրավաբանական ճյուղը, 1953 թ. եվ Բեյրութի Նեսթ համալսարանի աստվածաբանական ճյուղը, 1974 թ.ին: Նա լայն տեղեկություններ ուներ փիլիսոփայության, հոգեբանության եվ պասկերեն գրականության ասպարեզներում:

1 Ն.Ս.Մուրադյան, Պատմեշի վրա, Թեհրան, 1971, էջ 21:

2 Նույն տեղում, էջ 126:

3 Լ.Գ.Միանայան, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Ջուղա, 1983, էջ 34:

4 «Ամենուն տարեգիրք», Ե.տարի, էջ 513:

5- اسماعيل رالين، ايرانيان ارمني، تهران ۱۳۵۶، ص ۷۳.

Եղել է Թեհրանի հայ աւետ. Մեսրոպյան «Գոհար» դպրոցում որպես ուսուցիչ, փոխտեսուչ եվ տեսուչ: Ջեռնադրվել է հոգեւոր ծառայության համար 1976 թ.: 1980 թ. ստանձնել է եկեղեցու եվ համայնքի հովվության պաշտոնը:

Թարգմանել է շուրջ 60 անուն հոգեվոր եվ բարոյական ու գրական ստեղծագործություններ¹:

Նա եղերական մահով վախճանվեց 1994 թ. հունիսին Թեհրանում²:

* * *

Որոշակի թվով հայ գալստականներ 92աբաթականներՕ, իրենց ժողովատեղիներով եվ քարոզիչներով գտնվում են Թեհրանում, նրանց եկեղեցին գտնվում է Նադերի (ներկայիս Ջոմհուրի Էսլամի) փողոցում, անգլիական դեսպանատան մոտակայքում:

Գալստականները Իրանում ունեն իրենց կազմակերպությունը, որը ֆինանսավորվում է ամերիկյան միջոցներով³:

Իրանում համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում հայ ուղղափառներն ու ունիթորները: Առաջիններից պատկանող շատ քիչ հայեր բնակվում են Ատրպատականում⁴, իսկ ունիթորներին հարող հայերի թիվը շատ քիչ է:

Կարմեղյանները կաթոլիկական կրոնին են պատկանում եվ 1625 թ. Լիբանանի Կարմեղ լեռան մոտից են եկել Իրան եվ հայերի մեջ քարոզչություններ կատարել: Այժմ նրանց թիվը շատ քիչ է եվ չունեն առանձին եկեղեցի⁵:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո եվս մի փոքր կրոնական աղանդ Ամերիկայի հովանավորությամբ ստեղծել է իր «Աստծո ժողովուրդ» եկեղեցին մայրաքաղաքի հայափոփ թաղամասերում: Մի այլ աղանդ եվս իսլամական հեղափոխությունից հետո զբաղվում է քարոզչական աշխատանքով «Եհովայի վկաներ» անունով⁶:

- 1 Ալիք, Թեհրան, 1994, հուլիսի 17:
- 2 Ալիք, Թեհրան, 1994, հուլիսի 4:

3- اسماعيل راين، ايران ارمنى، تهران ۱۳۵۶، ص ۷۲.

- 4 Նույն տեղում, էջ 72:
- 5 Նույն տեղում:
- 6 Աբր. Հովասափյան, Ովքե՞ր են Եհովայի վկաները, Թեհրան, 1993, էջ 3:

**ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ԹԵՀՐԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ**

**Գ. ա - Թեհրանի նահանգի հայ գյուղացիները եվ կալվածատերերը
մինչև 1960-70 ական թթ. հողային բարեփոխումները**

Իրանում, ընդհուպ մինչև 19-րդ դ. վերջը հողատիրության պետական ձեզն էր տիրապետում: Նման պայմաններում քիչ թե շատ խոշոր հողակտորներ ունեին միայն մի քանի հայեր: Նրանք գլխավորապես հայ հոգեվորականության ներկայացուցիչներն էին¹:

19-րդ դարի վերջին եվ 20-րդ դարի սկզբին տեղական կալվածատերերը դարձան հայ գյուղացիների լիիշխան տերերը: Խոշոր կալվածատիրությունը գոյատևեց մինչև 20-րդ դ. 60-ական թվականները, չնայած այն բանին, որ երկրում տեղի էին ունեցել հսկայական հասարակա-քաղաքական բնույթի փոփոխություններ:

Մինչև 1946 թ. իրանահայ եվ այդ շարքում Թեհրանի նահանգի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը գյուղացիությունն էր: Այդ նահանգի գյուղերի հայ բնակչության իրավիճակը եղել է հետեվյալը.

ա-Բուրվարի. 1933 թ. ունեցել է հայաբնակ 22 գյուղ, 937 ընտանիք, 587 շնչով², 1946 թ. ներգաղթին՝ 19 գյուղ, որոնցից 7-ը ներգաղթեց հայրենիք, իսկ 12 մնացին, որոնք 1947 թ. տեղափոխվեցին Թեհրան եվ այլուր: 1967 թ. նվազեց 5-ի, որից հետո նրանք եվս հեռացան³:

բ-Գյապլիս. 1933 թ. ունեցել է 12 գյուղ, 448 ընտանիք, 2632 շունչ հայ բնակչություն¹: Մինչև 1946 թ. եվս ունեցել է 12 գյուղ, որոնք ամբողջությամբ ներգաղթել են հայրենիք:

1 Մերձավոր եվ Միջին Արևելքի երկրներ եվ ժողովուրդներ, Երեվան, հ.8, էջ 199:

2 Ալիք, ժողովածու, Թեհրան, 1936, էջ 189:

3 Լ.Գ.Մինասյան, Պատմություն Փերիայի հայերի, Անթիլիաս, 1971, էջ 478:
գ-Ղարաղան. 1957 թ. ունեցել է 4 գյուղ, շուրջ 1400 հայ բնակչությամբ²:
1962 թ. երկրաշարժից հետո գյուղերն ունեին 95-100 տուն, 500-550 հայ բնակչություն, իսկ 1969 թ. ընդամենը 70 տուն:

դ-Մալայեր. 1903 թ. ունեցել է երկու հայաբնակ գյուղ 720 շունչ բնակչություն, 1946 թ. բոլորը ներգաղթել են հայրենիք:

ե-Քյազազ. 1946 թ. ունեցել է 13 գյուղ 3357 հայ բնակչությամբ⁴, 1946 թ. 8 գյուղ, սակայն բնակչության մեծամասնությունը մեկնել է Թեհրան, 1962 թ. միայն մեկ գյուղ՝ 60 ընտանիքով եվ 1967 թ. 4 ընտանիքով են մնացել, սրանք եվս գաղթել են Թեհրան⁵:

Ինչպես նկատեցինք, Թեհրանի նահանգի գյուղերի մեծամասնությունը մինչև 1960-ական թվականների սկզբները զրկվել է հայ բնակչությունից եվ միայն մի քանիսն են մնացել:

Իրանական, ինչպես հայկական գյուղերում, քեդխողաներին գյուղի ավագը նշանակում էին մեծ կալվածատեր խաները: Իսկ 1960-ական թթ. գյուղը սկսեց կառավարվել գյուղական խորհրդի անջոման դեմ եվ գյուղապետի միջոցով:

Իրանի բոլոր, այդ թվում նաեվ հայաբնակ գյուղերում, բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմված էր չքավոր ու միջակ գյուղացիներից: Հասարակության մի բեվեռում կենտրոնացել էին ունեվորները, որոնք սակավահող եվ հողագուրկ համագյուղացիներին շահագործելու միջոցով վարում էին տնտեսությունը. մյուս կողմում գյուղատնտեսության մեջ աշխատող ընչազուրկ բանվորներն էին: Իրանահայերը, որպես ազգային փոքրամասնություն, զուրկ էին սեփականության հիմնական միջոցներից, ենթարկվում էին կալվածատիրական եվ խանական կամայականություններին:

1 Նույն տեղում, էջ 188:

2 «Ամենուն տարեգիրք», 1958, էջ 389:

3 Լ.Գ.Մինասյան, Պատմություն Փերիայի հայերի, Անթիլիաս, 1971, էջ 481-482:

4 Աբր. Հովասափյան, Հայաբնակ գյուղերը Ալիգուդարգ գավառում, Թեհրան, 1975,

էջ 36-37 ներդիր :

5 Լ.Գ.Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 483:

20-րդ դարի առաջին կեսում Իրանի հայկական գյուղերում գոյություն ունեցող դասակարգային շերտավորումը հետեվյալ պատկերն ուներ¹:

1-Ենթավարձակալներ եվ մշակներ. ընչազուրկ գյուղացիներ, որոնք վարձով աշխատում էին տիրոջ մոտ:

2-Վարձակալներ Իրանի հայկական գավառներից ավելի շատ էին Քյազազ, Քյամարա, Ղարաղան եվ Չարմահալ շրջաններում :

3-Միջակ գյուղացիներ, որոնք չունեին հող, բանող անասուններ եւ գյուղատնտեսական գործիքներ, պարտավոր էին կալվածատիրոջից վերցնել այդ բոլորը եւ փոխարենը նրան տալ բերքի 75-85 տոկոսը:

4-Ունեվոր գյուղացիներ. ունեին իրենց անասուններն ու գյուղատնտեսական գործիքները: Իրանահայ գյուղացիության մեջ ունեվորներն աննշան տոկոս էին կազմում:

5-Խոշնեշինները, որոնք հողագործությամբ չէին զբաղվում, սրանք էին գյուղական արհեստավորները, գառնարածը, հանդապահը, հովիվը, նախրապանը, ջրաղացպանը եւ գյուղի խանութպանը:

1963 թ. հողային բարեփոխումների օրենքը վավերացվեց եւ անմիջապես գործադրվեց: Առաջին գավառն ուր օրենքը գործադրության դրվեց՝ Մարաղան էր, որից ձեռք բերված փորձով հողային բարեփոխումների մեջ ներգրավվեծին նաեւ մյուս գավառները: Միայն մինչ 1965 թ. 2 միլիոն երկրագործ ընտանիքների, 11 միլիոն շնչից ավելի, վիճակը պարզվեց եւ 30.000 գյուղում եւ շուրջ 17.000 արտերում այդ օրենքը գործադրվեց²:

Ներկայացված պետական տվյալները խիստ չափազանցված էին: Այդ հողային բարեփոխումների իրականացման ընթացքում իրանական իշխանությունները բռնեցին

- 1 Հ.Լ.Փահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեւան, 1989, էջ 61 եւ)Ann K.S. LAMBTON, The Persian Land Reform (1962-1966), Oxford, 1969 եւ Հ. Եգանյան, Ագրարային հարաբերությունները Իրանում, Երեւան, 1970:
- 2 Մ.Ռեզա Փահլավի, Սպիտակ հեղափոխություն, Զթարգմ.Ա.ՄուրադխանյանՕ, Թեհրան, 1971, էջ 51:

կալվածատիրական խոշոր հողատիրության որոշ չափով սահմանափակելու ուղին: Սակայն այդ բարեփոխումը չիրագործվեցին հայ գյուղացիներով բնակեցված շրջանների մեծ մասում:

Այսպիսով այդ բարեփոխումներից հետո, դեռեվա շարունակվեց հայ գյուղացիության պարսիկ գյուղատերերի միջոցով, սակայն շահագործողների կալվածատիրական դասակարգ գոյություն չունեի եւ այդ դասի բացակայությունը չէր նշանակում թե այն գուրկ էր դասակարգային շերտավորումից: Ինչպես Իրանում, այնպես էլ հայ գյուղերում գոյություն ունեի դասակարգային մի քանի ենթաբաժանումներ՝ աղքատներից ու միջակներից մինչեւ հարուստ գյուղացիներ: Միաժամանակ դասակարգային շերտավորումներ կային վարձակալ-գյուղացիների ու սեփականատեր գյուղացիների միջեւ²:

Գ. ք - Թեհրանի հայ ձեռնարկատերերն ու արհեստավորները

Դեռեվա վաղ ժամանակներից հայերն առեվտրական եւ տնտեսական հարաբերություններ էին հաստատել Իրանի հետ, ուշ միջնադարում դրանք կայուն բնույթ են ստացել: 16-րդ դարում հայ վաճառականները՝ հիմնականում ջուղայեցիները, առանցքային դիրքեր էին գրավում Իրանի եւ Անդրկովկասի առեվտրում¹:

17-րդ դարի սկզբից առեվտրական ակտիվ գործունեություն ծավալեց նոր ջուղայեցի եւ հին ջուղայեցի հայ վաճառականությունը, որն արդեն դարի կեսերին իր ձեռքում էր կետրոնացրել իրանական մետաքսի արտահանումը: 18-րդ դարի վերջից Իրանում հայ վաճառականության գործունեության կենտրոնը տեղափոխվեց Իրանի հյուսիսային եւ հյուսիս-արեւմտյան շրջանները: 19-րդ դարի սկզբի ռուս-իրանական պատերազմից հետո իրանահայատակ հայ վաճառականների հետ միասին Իրանի արտաքին առեվտրում սկսեցին կարեւոր դեր խաղալ նաեւ ռուսահայատակ հայերը: 19-րդ դարի 80-ական թվականների կեսերից հայ վաճառականները հիմնավորվեցին Իրանի հյուսիսային շրջաններում: Այնուհետեւ տնտեսական աշխատանքներ են ունեցել երկրի տարբեր նահանգներում՝ _____

1- در باره اصلاحات ارضی و نتایج مستقیم آن، تهران، ص ۸۳.

2 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրների եւ ժողովուրդներ, Երեւան, հ.8, էջ 201:

Խորասանում, Գիլանում, Քերմանում, Բանդար-Աբբասում, Ատրպատականում, Թեհրանում, Մազանդարանում եւ այլուր:

1909 թվականին իրանական կառավարությունը պայմանագիր կնքեց Ադա Սեթ Ներսեսովի հետ, որով վերջինիս տրվում էր Իրանից գառան մորթու արտահանման մենաշնորհ իրավունք²:

19-րդ դարի վերջում եւ 20-րդ դարի սկզբներում Իրանում նշանավոր հայ վաճառականներ են եղել Մ.Սարուխանովը նավթի ներմուծում, Թումանյանց եղբայրները³

Իրանի առաջին դրամատան հիմնադիր, չոր մրգի վաճառականություն,նավթի ներմուծում, բաժանմունքները՝ Թավրիզում, Ուրմիայում, Թեհրանում, Ղազվինում եւ այլուր:

Տեր-Սկրտիչեվ եղբայրները քառեվտորական տուն ունեին հյուսիսային Իրանի շատ շրջաններում, զբաղվում էին շաքարի, բամբակի ու բրդի անեվտորով, Ասլանյանը քառեվտորակ, գառան մորթու եվ չոր մրգի անեվտոր, Արզումանովը 9բուժախեժ, չոր միրգ, բամբակ եվ կաշի, ներկայացուցիչներ ուներ Սպահանում, Թեհրանում, Ռաֆսանջանում, Համադանում, Նասիբյանը եվ Տեր-Պետրոսյանը քչոր միրգ, բամբակ, շաքար, երկաթ, Ավագյանը եվ Նազարբեկյանը եղբայրները, ժամհարովը եվ ուրիշներ⁴:

20-ական թթ. չորս բաժնետերեր (հայեր եվ ռուսներ), Թավրիզում հիմնեցին բաժնետիրական «Պշելա» ընկերությունը, որը գլուխ բերեց մետաղյա մահճակալների ու ամանեղենի արտադրությունը: Հետագայում արտադրության այդպիսի ճյուղ ստեղծվեց նաեվ Թեհրանում: Թեհրանում ուներ նաեվ մեծ խանութ⁵:

1925 թ. Թավրիզում ստեղծվեցին ծխախոտի եվ օճառի գործարաններ, որոնց

1 Ա.Խ.Ստեփանյան, Հայ անեվտորական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում,

Երեվան, 1992, էջ 69:

2 Նույն տեղում, էջ 89:

3 «Ալիք», Թեհրան, 1990, մարտի 1:

4 Ա.Խ.Ստեփանյան, նշվ. աշտ. էջ 97-99:

5 Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրներ եվ ժողովուրդներ, հ.8, էջ 214:

հիմնադիրներն էին «Միր» ընկերության անդամ սալմաստեցի Ծահգելդյան եղբայրները: Նրանք հետագայում ընդարձակելով իրենց աշխատանքը ծխախոտի եվ օճառի արտադրանքը իրացնում էին Թավրիզում, Թեհրանում եվ այլուր:

Հայերը մի շարք ձեռնարկություններ հիմնեցին նաեվ Արաբում (գորգագործություն), որոնք պատկանում էին Կարակոզյանների, Թելֆեյանների, Թավթաջյանների եվ հայ անեվտորական այլ տներին: Գյափյա, Քյազազ, Քյամարա շրջանների, ինչպես նաեվ Արաքի հայ ընտանիքները իրենց գործած գորգերը հանձնում էին անեվտորական այդ տներին¹:

2-րդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ղազվինի մանածագործական գործարանի տերն էր Քյոռողյանը:

Թեհրանի երկրի տնտեսական կենտրոն դառնալուց հետո, հյուսիսային եվ հյուսիս-արեվմտյան շրջանների դերը նշանակալից չափով նվազեց: 20-րդ դարի 20-ական թվականների վերջին եվ 30-ական թվականների հայ ձեռնարկատերերից շատերը սկսեցին տեղափոխվել Թեհրան: Տեղի հայ ձեռնարկատերերից տեղական մասշտապով առավել խոշոր էր Ռոման Իսաեվը Եսալան, որը 30-ական թվականներին հիմնեց անեվտորական-շինարարական ընկերություններ:

Իսաեվը Թեհրանում 1933 թ. ստեղծեց իրանական առաջին գարեջրագործարանը: Միաժամանակ մինչեվ 60-ական թթ. նա 4 հիմնարկների եվ իրանական 22 ընկերությունների բաժնետեր էր եվ դրանցից մեծ մասի տնօրենը²:

Խոշոր ձեռնարկատերերից էին նաեվ Սահակյանները, որոնք 20-ական թվականներին վերջին Թավրիզում հիմնեցին մի գործարան, որը 1930 թ. բաժանվեց չորս արտադրության՝ ալրաղաց, անտառաղոցային, ձիթահանի եվ չորս մրգերի պատրաստման բաժինների: 1935 թ. Սահակյան եղբայրները բացեցին նաեվ գարեջրի եվ հետագայում Քոբա-քոլայի, Քանաղարայի եվ Սեվըն-ափի գործարանները Թեհրանում: Նրանց կողմից Թեհրանի Հեշմաթեթ թաղամասում հիմնվեց «Հ.Սահակյան» դպրոցը:

1 Նույն տեղում, էջ 216:

2 Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրներ եվ ժողովուրդներ, հ.8, էջ 216:

Թեհրանահայ այլ ձեռնարկատերերից են եղել՝ Սարգսյանները, Թովմասյանները-Դավիթխանյանները եվ Աբրահամյանները: Միջին մակարդակով ձեռնարկատերեր էին ֆրանգյանները, Միքայելյանները եվ Արզումանյանները:

Սահակյանների, Սարգսյանների, Թովմասյանների, Դավիթխանյանների եվ Աբրահամյանների ընտանիքները ստեղծել էին գինի-օղի արդյունաբերող հիմնարկներ, գարեջրի, լիմոնադի գործարաններ եվ այլն: Ֆրանգյանների ընտանիքին էր պատկանում Թեհրանի կաշեգործարաններից մեկը, իսկ Միքայելյաններին ու Արզումանյաններին՝ մսամթերքների գործարաններ: Թեհրանում մանածագործական գործարան է հիմնել Ղազվինից այդտեղ փոխադրված Քյոռողյանը:

Երկրի տնտեսական զարգացմանն են նպաստել նաեվ Մինասյանը Թեհրանի Փերշին հանրախանութի տնօրեն, Գրիգորյան Փայունիի արտադրություններ³, Հարությունյան եղբայրները քերկի գործարան⁴, Իսաղուլյանը հեռախոսային տեխնիկայի գործարան⁴, Գալստյանը օտան կահավորանք⁵, Հակոբյանը հագուստի գործարան եվ ուրիշներ:

Հայերին էին պատկանում նաե «Մարմար» եվ «Նաղերի» հյուրանոցները, «Իֆել» կինոթատրոնը, «Ծեմիրան», «Նաղերի» սրճարանները, «Բաքարա» քաբարեն,

«Քլասիս», «Չարդաշ», «Արարատ» ճառարանները, «Աղթամար», «Սեֆիր» սրահները եւ այլն⁴:

* * *

19-րդ դարի հայազգի առանձին անհատներ, բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում պետական եւ ղեկավար մարմիններում: Ինչպես նախկին գլխում անդրադարձանք, հայերից

1 Թեհրանի «Հ.Սահակյան» դպրոցը, Թեհրան, անթվակիր:

– ۲ کیهان، تهران، ۲۷ اردیبهشت ۱۳۵۵.

2 Նույն տեղում:

«Ալիք», Թեհրան, 1971, հոկտեմբերի 20:

5 Թեհրանահայությունը երբեք չի ունեցել առանձին թատրոնի սրահներ
□ մշակութային

միություններից եւ դպրոցներից անջատ□, ոչ էլ մեկից ավել կինոթատրոն
ինչպես

Նշում է Հ. Փահլեվանյանը □ իրանահայ համայնք, Երեւան, 1989, էջ 45□:

ոմնաք այդպիսի պաշտոնների էին գրավում ընդհուպ միջեւ 20-րդ դարի 30-ական թվականները: Սակայն արդեն 20-30ական թվականներից իր դիրքերն ամրապնդած իրանական ազգային բուրժուազիան եւ կալվածատերերը սկսեցին ավելի սահմանափակող քաղաքականություն վարել հայերի եւ ազգային այլ փոքրամասնությունների նկատմամբ, որը զգալիորեն ազդեցին հայ բնակչության հասարակա-տնտեսական եւ մշակութային կյանքի վրա:

Ստեղծված հանգամանքներում հայ քաղաքային բնակչության ներկայացուցիչները ձգտում էին ձեռք բերել այնպիսի մասնագիտություններ, որոնք հնարավորություն կտային հարմարվել ստեղծված պայմաններին եւ ապահովել իրենց ապրուստը:

Դրանից ելնելով, տեղի հայ մտավորականությունը սովորաբար ձեռք էր բերում այսպես կոչված «ազատ մասնագիտություններ» – բժիշկ, փաստաբան, ուսուցիչ, ճարտարապետ եւ այլն:

Թեհրանահայերի մեջ նշանակալից թիվ են կազմում նաեւ արհեստավորներն ու բանվորները, որոնցից հիմնական մասը վարձով աշխատում է կարի, մորթու եւ կոշիկի արհեստանոցներում, ոսկերչական խանութներում, հրուշակատներում եւ այլն¹: Աբբաս Միրզայի, Ֆաթալի շահի եւ Մահմեդ շահի ոսկերիչները եղել են հայեր: Արթուրիքի հոչակավոր ոսկերիչներից են եղել Թադես Առաքելյանը, Ստ. Եղիազարյանը, Առաքելը, Թովմաս խան Մելիք Թովմասյանը, Ծերունը □ Հովհ. Մասեհյանի հայրը□ եւ ուրիշներ²:

Գ. Գ – ՀՀ-ի եւ Թեհրանի առեւտրական կազմակերպությունների արտաքին կապերը եւ դրանց առեւտրական համագործակցության հիմնահարցը

Նախորդ բաժիններում, արդեն անդրադարձել ենք հայ վաճառականության գործունեությանը Թեհրանում եւ նրա մոտակայքում: ՀՀ եւ Թեհրանի առեւտրական կապերի մասին խոսելիս, հարկ է նշենք, որ այն հիմնականում սկիզբ է առել Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո:

1 Ն. Գորոյանց, Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968, էջ 296:

2 Ա. Աբրահամյան, Նշվ. աշխ., էջ 232-233:

Սիմոն Վրացյանը եվս իր «Հայաստանի հանրապետություն» ծավալուն աշխատության իՋ եւ իԷ գլուխներում անդրադառնալով «ժողովրդի ապրուստի միջոցների հայթայթման հարցին»¹, տեղեկություն չի հաղորդում 1918-1920 թվականների Հայաստանի արտաքին առեւտրի մասին:

Խորհրդային Հայաստանը իր հոչակման առաջին իսկ օրերից, խիստ շահագրգռված էր Իրանի հետ առեւտրական կապերի հաստատման եւ ամրապնդման հարցում, քանի որ շրջապատի երկրների մեջ պարսկական շուկան միակն էր, որն ի վիճակի էր ինչ-որ չափով լրացնել հանրապետության գյուղատնտեսական մթերքների աղքատիկ պաշարները:

20-րդ դարի 20ական տարիներին Հայաստանը շրջափակման էր ենթարկված թուրքերի կողմից, նրանք բոլոր միջոցներից օգտվում էին Հայաստանի կապը խզելու շրջակա երկրներից, մասնավորապես Իրանից եւ դրանով իսկ կտրել պարսկական շուկայից: Թուրքերը սպառնալիքի տակ Մակվի խանին ստիպել էին դադարեցնել առեւտրական հարաբերությունները Նախիջեվանի եւ Հայաստանի հետ:

Մյուս կողմից էլ, Վրացական մենջելիկների ձեռքին էր գտնվում հայ գյուղացիությանը միակ երկաթուղով պարենավորելու բանալին: Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանը հյուսիսից եւ հարավից շրջափակման ենթարկվելու հետեւանքով գտնվում էր աղետալի դրության մեջ:

Շուտով Հայաստանի մատակարարման հաձնաժողովը իր 1921 թ. ապրիլի նիստում որոշում ընդունեց Հայաստանի համար հացամթերքների գնման կապակցությամբ:

Չնայած անկա բոլոր դժվարություններին, պարսկական շուկան Հայաստանին շատ ավելի մատչելի էր ու մոտ: Ահա թե ինչու իշխանության գլուխ անցնելու առաջին իսկ օրերից հեղկոմն անմիջապես քայլեր ձեռնարկեց Իրանի եւ հատկապես Մակու խանության հետ առեվտրական կապեր հաստատելու համար:

Առեվտրի հարցում կար եվս մեկ բարդություն. պարսիկ վաճառականները գերադասում էին առեվտուրը կատարել տարադրամով, մինչդեռ Հայաստանը, հատկապես սովետական իշխանության գոյության առաջին ամեխներին, զուրկ էր տարադրամի ֆոնդերից: Ուրեմն պետք է շեշտադրվեր ապրանքափոխանակությանը, թեեվ այս հարցը

1 Ս.Վրացյան, Հայաստանի հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 364: Եվս ուներ թերի կողմեր: Այդ գործը կարելի էր իրագործել Մակու խանության հետ, որտեղ գործող «Գրարմակ» առեվտրական ընկերությունը պատրաստակամություն հայտնեց ընդառաջել Հայաստանին: Ըստ եղած տեղեկությունների, 1921 թ. հունվարի 23-ին այդ ընկերությունը ներկայացրեց «Հայաստանի ԽՍՀ կառավարության եվ Գրարմակ ընկերության միջեվ պայմանագրի նախագիծը, բաղկացած ինը հոդվածներից: Սակայն պայմանագրի հետագա ընթացքի մասին ցավոք տեղեկություններ չեն պահպանվել¹:

Ըստ Ա.Եսայանի՝ Խորհրդային Հայաստանը, Իրանի հետ երկկողմանի քաղաքական բնույթի պայմանագիր չի կնքել: Իրանի փոխհարաբերություններն Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ իրենց պայմանագրային ամրապնդումը ստացան 1922 թ. կոնֆերանսում: Տարբեր պայմանագրեր ու համաձայնագրեր մշակելու համար ստեղծվեցին առեվտրի, տրանզիտի եվ այլ հանձնաժողովներ: Սակայն Ա.Եսայանին չի հաջողվել հիշյալ կոնֆերանսում Իրանի եւ Անդրկովկասի հանրապետությունների միջեվ կնքված պայմանագիրն ու համաձայնագիրը հայտնաբերել ուսումնասիրած արխիվային ֆոնդերում²:

Մինչեվ անդրկովկասյան-պարսկական ընդհանուր առեվտրա-տնտեսական պայմանագիր կնքելը Խ.Հայաստանի հարաբերությունները Իրանի հետ □առեվտրի ասպարեզում □ կարգավորվում էին Երեվանի պարսկական հյուպատոսի՝ Ասադուլլախան Մանի-օլ-Մոլիքի եւ ՀԽՍՀ արտգործժողկոմի միջեվ փոխանակած նամակներով սահմանված կարգով³:

Իրանի եվ Հայաստանի միջեվ առեվտրական փոխանակման պայմանները երկու կողմերի համար էլ շահավետ էին եվ ելուն էին Իրանի եվ Հայաստանի շուկաների վիճակից: Իրանը հիմնականում արտահանում էր հացահատիկ, մսամթերք, կաշի եվ այլ ապրանքներ: Ս.Հայաստանը պարտավորվում էր ներմուծվող ապրանքների դիմաց բաց թողնել նավթ, բենզին, մեքենայի յուղ, ալկոհոլական խմիչքներ եւ այլն:

1 Է.Ա.Ջոհրաբյան, Սով.Հայաստանը եվ հայ-իրանական հարաբերությունները, Երեվան, 1985, էջ 99-101 □ՀՍՍՀ ՀՀՍՍ ՊԿԱ, ֆ.4, 114, ց.2, գ.63, թ. 12-13 □:

2 Ա.Եսայան, Հայաստանի միջազգային-իրանական դրությունը, Երեվան, 1967, էջ 334:

3 Ա.Եսայան, նշվ. աշխ., էջ 335 □ՀՍՍՀ ՊԿՀՀՍ, ֆ.4, 114, ց.1, գ.30, թ.155 □:

Սովետական շրջանի հայ-իրանական արտաքին առեվտրական փոխհարաբերությունները, ընդհանուր առմամբ կատարվում էր պետական կազմակերպությունների միջեվ: Նույն ժամանակաշրջանում Երեվանը Թեհրանին էր հանձնում՝ էլեկտրաշարժիչներ, շարժական էլեկտրակայաններ, էլեկտրատեսխիմական արդյունաբերության այլ արտադրանք, ժամացույցներ □գարթուցիչներ □, կալցիումի կարբիդ, բամբակյա գործվածքներ եվ այլն:

1989 թ. հարեվան երկրների հետ սահմանային առեվտրի ընդարձակման ծրագրի շարքում, Իրանի առեվտրականներին արտոնվեց Մազանդարան նահանգից առեվտուր կատարել Խ. Հայաստանի հետ: Հիշեալ նահանգին թույլատրվել էր տարեկան 15 միլիոն դոլլարի սահմանում ապրանք փոխանակել Խ. Հայաստանի հետ: Հայաստանի նախարարների խորհուրդը որոշում էր ընդունել ակտիվացնել սահմանային առեվտուրը՝ Իրանի հետ¹:

Հայաստանի հանրապետության անկախության հռչակումից հետո, □1991 թ. □ հայ-իրանական փոխհարաբերությունները բազմակողմանի բնույթ ստացան եվ այդպիսով տասնյակ ընկերություններ եվ կազմակերպություններ իրենց աշխատանքը ծավալեցին երկու երկրների առեվտրական փոխհարաբերությունները զարգացնելու համար: Այսպես 1991 թ. հոկտեմբերի 30-ին Թեհրանում տեղի ունեցավ խորհրդակցական հանդիպում 1990 թ. անցյալ մայիսին Հայաստան մեկնած վեց իրանահայ գործարար մարդկանց հրավերով: Մասնակցում էին շուրջ 40 գործարարներ: Հայաստանի հետ տնտեսական հարաբերություններ ստեղծելու նպատակով՝ հայ գործարար մարդկանց առաջին միջազգային համաժողովը կայացել է 1991 թ. մայիսին Երեվանում²:

Իրանի իսլամական հեղափոխության «Ջրկվածների եվ անճուրացների» հիմնարկության մի պատվիրակություն, 1991 թ. հոկտեմբերին այցելեց Հայաստան:

Սույն կազմակերպությունն առաջիններից էր, որ Հայաստանում հիմնեց «Արիր» համատեղ _____

1 Ալիք, Թեհրան, 1989, դեկտեմբերի 28:

2 Բաֆֆի օրացույց, 1992:

ձեռնարկությունը:

Հայաստանի պետական պատասխանատուների հետ նրանք քննարկեցին ֆոնդի գործունեությունը Հայաստանում առավել արդյունավետ դարձնելու, հայ-իրանական հարաբերությունների տնտեսական տանգենտի տեսակարար կշիռը ավելացնելու եվ ուրիշ այլ հարցեր¹:

1992 թ. մայիսի 7-ին Թեհրանում, երկու երկրների նախագահների միջեւ ստորագրվեց մի հայտարարագիր փոխադարձ կապերի ընդլայնման կապակցությամբ եվ նախքան այդ չորս համաձայնագիր էր ստորագրվել կողմերի պատկան նախարարների միջեւ՝ էներգիայի, կապի, հաղորդակցության, տնտեսական եվ քաղաքական համագործակցության համար²:

1992 թ. ապրիլի 18-ին Հայաստանից մի պատվիրակություն Թեհրան ժամանեց «Հրազդան» էլեկտրոնիկ արտադրական միավորման կողմից, մասնակցելու համար Թեհրանում կայանալիք էլեկտրոնիկ սարքավորումների ցուցահանդեսին³:

Հայաստանի հետ տնտեսական համագործակցության նպատակով, կազմվել է «Ասիական» ընկերությունը, որը բաղկացած է 24 հայկական ընկերություններից:

1992 թ. մայիսի 22-24-ին Երեվանի մեջ տեղի ունեցավ, «Հայ գործարարների ֆորում»-ի առաջին ընդհանուր ժողովը, որ գումարվեց համաձայն 1992 թ. փետրվարի 1-2-ին Փարիզում ժամանակավոր խորհրդատու հանձնախմբի կողմից ընդունված որոշումի:

Այդ ընդհանուր ժողովը հաստատեց ֆորումի կանոնադրությունը եվ 17 ներկայացուցիչներից բաղկացած վարչությունը եվ դրա գրոծադիր մարմինը, աշխատանքային ծրագրեր եվ այլն⁴:

1992 թ. հոկտ. 22-ին Իրանի առեվտրական պալատի նստավայրում բացումը կատարվեց Իրան-Հայաստան առեվտրական պալատի, որն իր աշխատանքն սկսեց դեկտեմբերի 14-ին:

1993 թ. հունիսի 21-ին Երեվանում տեղի ունեցավ Իրանի առեվտրական _____

1 Նույն տեղում:

2 Բաֆֆի օրացույց, 1993:

3 Նույն տեղում:

4 Ալիք, Թեհրան, հուլիսի 4:

մասնագիտական առաջին ցուցահանդեսի բացումը¹:

1993 թ. օգոստոսի 21-ին Թեհրանի ցուցահանդեսների մնայուն վայրում բացվեց Իրանում Հայաստանի արդյունաբերության նախարարության առաջին ցուցահանդեսը, որին մասնակցում էին 53 ընկերություններ²:

Երկու երկրների առեվտրական կապերը ծավալվում են ավելի համակարգված, ավելի դինամիկ եվ առեվտրա-տնտեսական կապերը բավականին ակտիվացել են: Եթե նախկինում այդ կապերը իրականացվում էին մի քանի կազմակերպությունների միջոցով, արդեն, այսօր տասնյակ կազմակերպություններ են, որոնք կոնկրետ կապեր ունեն միմյանց երկրների կազմի հետ:

Սակայն, կա այն հանգամանքը, որ երկար տարիների «Կտրվածության» պայմաններում, համակարգային տարբերությունների պայմաններում այս հարաբերությունների հիմքը դնելը եվ հունավորումը բավականին բարդ եվ խոչընդոտներով լի գործընթաց է: Սակայն միջպետական մակարդակով բոլոր նախադրյալներն ու հիմքերը ստեղծված են որպեսզի արդյունավորվեն հայ-իրանական հարաբերությունները: Միայն քսանից ավելի միջպետական համաձայնագրեր ու պայմանագրեր են ստորագրվել:

Ներկայումս Իրանի առեվտրականների միջոցով Հայաստան է ներմուծվում կենսամթերք, օճառ, լվացքափոշի, ձեթ, շաքար եվ այլն: Հայաստանից Իրան է արտածվում մետաղ, պղինձի կոնցենտրատ, լամպ եվ այլն:

1 Բաֆֆի օրացույց, 1994:

2 Նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԹԵՀՐԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՑԹԻ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Դ. ա – Թեհրանի համալսարանի հայկական բաժանմունքը

Հայ եվ պարսիկ ժողովուրդների մշակութային կապերը, լեզվի եվ գրականության փոխազդեցությունները դարերի վաղեմություն ունեն: Իրանում հայագիտական ամբիոնի ստեղծման անհրաժեշտության մասին են արտահայտվել խոշոր գիտնական Սաիդ Նաֆիսին, նշանավոր պահլավերենագետ ու իրանագետ Ռուբեն Աբրահամյանը եվ ուրիշներ:

1960 թ. Իրանի Մոհամեդ Ռեզա շահի թուլությունները Սպահանի համալսարանի գրական ֆակուլտետին կից բացվեց հայագիտական ամբիոն¹: Այդ գործում մասնակցեցին դոկտ. Ամիր Աբբաս Ֆարուղին եվ Թեհրանի համալսարանի դասախոս Հով. Հախնազարյանը²:

Սպահանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի հիմնադրումից յոթ տարի անց՝ 1967-1968 ուսումնական տարվա սկզբից Թեհրանի պետական համալսարանի գրական ֆակուլտետի դասախոսների խորհրդի որոշման համաձայն, հիմք դրվեց արդի հայերենի եվ գրաբարի դասավանդմանը:

Թեհրանի պետական համալսարանում հայոց լեզվի եվ գրականության ամբիոն

1 Լ.Գ.Մինասյան, Սպահանի համալսարանի գրական բաժանմունքի հայերեն ճյուղը,

Թեհրան, 1971, էջ 5:

2 Հով. Հախնազարյան, «Հայագիտությունը Թեհրանի եւ Սպահանի համալսարաններում», «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1969, էջ 262-263:

հիմնելու համար հիշյալ խորհուրդը որոշում էր կայացրել մի քանի տարի առաջ, սակայն այն հնարավոր եղավ գործադրել 1967-1968 ուսումնական տարում, շնորհիվ համալսարանի գրականության ֆակուլտետի տնօրեն, դոկտ. Ջաբիլլահ Սաֆայի եվ դոկտ. Մ.Մողադրամի¹:

Նույն թվականի առաջին կիսամյակին արձանագրվել էին ավելի քան 20 հայ եվ պարսիկ, իսկ հաջորդ տարին 69 ուսանող: Ֆակուլտետում 1969-1970 ուսումնական տարվանից հաստատվել է նաեվ մագիստրոսության քարձրագույն լիսանս աստիճանի ամբիոն²: Դասավանդության համար մշակված ծրագիրը նույն ֆակուլտետի դեկան դոկտ. Նասրի միջոցով ներկայացվել է համալսարանի ռեկտոր դոկտ. Ալիխանիին եվ հաստատվել է վերջինիս կողմից:

Արդի հայերենի եվ գրաբարի դասավանդման գործը ստանձնեց նույն ֆակուլտետի երկարամյան դասախոս դոկտ. Հով. Հախնազարյանը: Որպես դասախոս հրավիրվեցին նաեվ Արտակ արք.Մանուկյանը, Եր. Հայրապետյանը եվ Անդրե Տեր-Օհանյանը³:

Համալսարանը ուներ որոշ տարբերակում այլ գիտական հաստատություններից: Այնտեղ հիմնադրված հայագիտական բաժինը գիտական նպատակներ էր հետապնդում: Հայագիտական բաժնի խնդիրներից էր հայերեն եվ իրանական հին ու արդի լեզուների փոխադարձ կապերի ու առնչությունների ուսումնասիրությունը:

1 Բաֆֆի տարեգիրք, Թեհրան, 1969, էջ 430:

2 Լ.Գ.Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

3 Բաֆֆի տարեգիրք, 1970, էջ 376:

Թեհրանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի աշխատանքը դադարեցված է :

Խոսելով Իրանում հայագիտական ամբիոնների եւ դասավանդումների մասին, հարկ ենք համարում անդրադառնալու, նաեվ Թեհրանի թեմական խորհրդի կողմից 1981 թվականին կազմակերպված հայերենագիտական դասընթացների¹, որը նույն թվականից մինչեվ օրս իրականացվում է:

Հայերենագիտական դասարաններում ուսուցանվում են հայոց լեզու, հայոց պատմություն, հայ գրականություն, կրոն, մանկավարժություն եվ այլն:

Դ. ք - Թեհրանի հայկական միջնակարգ դպրոցների ընդհանուր բնութագիր, ուսումնական ծրագրերը, դասագրքերը եւ ժամերի բաշխումը

Թեհրանի առաջին կրթական օջախները հիմնադրվել են 1850-ական թվերին: Դրանք եկեղեցիներին կից հոգեվոր դպրոցներ էին:

1870 թվին պոլսեցի Միքայեն Մարգարյանի, դամասկոսցի Հովսեփ Գասարյանի եւ տաճկահայ Կարապետ Բազիրկանյանի ջանքերով հիմնադրվեց եվրոպական դասի առաջին դպրոցը՝ կրթասիրաց միությունը:

Նույն թվին Դարվազա Ղազվին թաղամասում Ս.Գեորգ եկեղեցուն կից հիմնադրվեց Հայկազյան դպրոցը²:

---

1 «Փյունիկ», Թեհրան, 1982, դ.տարի, թիվ 43 (170):

2 Բաֆֆի տարեգիրք, Թեհրան, 1970, էջ 482:

Այս թվերին աստիճանաբար Դառվազե Ղազվինի թեհրանահայ բնակիչները Հասանաբադ թաղամաս էին փոխադրվում¹, ուստի Հայկազյան դպրոցն էլ 1903 թվին հիմնադրեց իր մասնաճյուղը Քուշեշ դպրոցի տեղում այժմյան Միրզաքուչաքիսան փողոցում²:

Մյուս կողմից Դառվազե Ղազվինում հայ բնակչությունն ավելի ու ավելի էր նոսրանում, հետեւաբար 1916 թ. սաների անբավարար թվի պատճառով փակվեց Հայկազյան դպրոցը (Դարվազե Ղազվինում) եւ նրա սաները եւս փոխադրվեցին նոր դպրոցը³:

1932-33 թթ. նախկին Նոր Ջուղայեցի եւ Հնդկաստանի բնակիչ, բարերար Դավիթ Դավիթյանի նյութական օժանդակությամբ կառուցվեց այժմյան դավթյան դպրոցի նոր շենքը⁴:

Հիշարժան է, որ միչեւ 1905 թվը տղայոց եւ օրիորդաց դասարանները լինում էին միասեռ: Իսկ 1906-7 թթ. որոշվեց դասարանները միավորել: Մյուս կողմից 1893 թվին առանձին օրիորդաց դպրոց հիմնադրվեց, սակայն նյութական դժվարությունների պատճառով այն երկու տարի հետո փակվեց⁵:

Սալմաստի բնակիչ Մարգար Սարգսյանը ի հիշատակ իր կորստյալ դստեր հիմնադրեց Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը⁶:

Նշենք, որ 1936 թվին Ռեզախանի հրամանով փակվեցին հայկական դպրոցները՝ այդ թվում էլ այժմ Դավթյան կոչվող Հայկազյան դպրոցը: Սա վեց տարուց հետո 1942 թվին վերաբացվեց: Ըստ ստացած արտոնագրի այն անվանվեց

---

1 Բաֆֆի տարեգիրք, 1970, էջ 483:

2 Նույն տեղում, էջ 228:

3 Նույն տեղում, էջ 230:

4 Մերձավոր եվ Միջին Արեւելքի ժողովուրդներ... հ.8, էջ 246:

5 Բաֆֆի տարեգիրք, Թեհրան, 1970, էջ 231:

6 Հ.Լ.Փահլեվանյան, նշվ. աշխ., էջ 194:

«Քուշեշ-Դավթյան»¹: Այժմ Քուշեշ դպրոցը բաղկացած է երկու ճյուղերից՝ տղայոց Քուշեշ-Դավթյան եվ օրիորդաց Մարիամյանը:

1969-70 ուսումնական տարում Քուշեշ տարրական դպրոցում սովորում էին 77 աշակերտներ, իսկ միջնակարգում 1124 աշակերտ-ուհիներ:

1936 թվի դպրոցների փակման եւ 1941-42 թթ. վերաբացումից հետո, 1942 թվին Բեհջաթաբադում, թաղի հայության ջանքերով հիմնադրվեց Դանայի դպրոցը, որը նյութական դժվարությունների, ինչպէս նաեւ սաների թվի սակավության պատճառով 1968 թվին միավորվեց, «Արաքս» ազգային դպրոցի հետ: 1946 թվից հետո հիմնադրվեցին հետեւյալ դպրոցները՝ Արամը կամ Աբովյան, Ծահագիզը Հեշմաթիյետում, Հախնազարյանը եւ Արաքսը Յուսեֆաբադում, Անին Ռոստոմ Բահարում, Արամը Ծահ-Աբբասում: 1958 թվին հիմնադրվեցին Հեշմաթիյետում Սահակյան եւ Մաջիդիյետում Արարատ դպրոցները²:

1950-ական 60-ական թթ. հիմնադրվեծին Հուր, Նայիրի, Թունյան եւ Բուստան դպրոցները, 1948 թվին՝ Ներսիսյանը Բեհջաթաբադում 1952 թ., Նուբարը,

1953-ին Թաբաթ, Բաֆֆի 1963 թ., Սեթայեշ 1964 թ., Փարթովի 1963 և Ալիշան (1962) դպրոցները³: 1944 թվին հիմնադրվեց Քուշեշ մանկապարտեզը Այդիկյանի օժանդակությամբ⁴:

Այնուհետև հիմնադրվեցին Բերսաբե մանկապարտեզը 1931 թվին⁵, Թումանյանը 1944-ին⁶: Վերոյիշյալից բացի հիմնադրվել են նաև ամերիկյան և ֆրանսիական դպրոցները Սան Լուի, ժամանա դը Արկ, Սան Ժոզեֆ, որոնց հաճախում էին նաև հայ աշակերտ-ուհիներ⁷:

- 1 Հ.Լ.Փահլեվանյան, նշվ. աշտ., էջ 433:
- 2 Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի ժողովուրդներ... հ.8, էջ 247:
- 3 Ալիքի 50-ամյակը, Թեհրան, 1981, էջ 135:
- 4 Ալիք, Թեհրան, 1944, մարտի 3, նաև Մերձավոր եվ Միջին... հ.8, էջ 249:
- 5 Ալիքի 50-ամյակը, Թեհրան, 1981, էջ 135:
- 6 Ամենուն տարեգիրքը, 1958, էջ 380:
- 7 Պարսկահայ տարեցույց, 1927, էջ 115:

1991 թ. Մաջիդիե թաղամասում բացվեց Ահարոնյան մանկապարտեզը¹:

* * *

Թեհրանում դպրոցական կրթությունը կազմակերպված է քառաստիճան կարգով, միամյա, նախապատրաստական բաժանմունք, հզամյա ժամկետով տարրական դպրոց, եռամյա ժամկետով ուղեցույց դպրոց եվ քառամյա ժամկետով միջնակարգ դպրոց միջեվ 12 դասարան:

Ներկայումս Թեհրանում աշխատում է երեք մանկապարտեզ՝ Սասուն, Ահարոնյան և Քուշեշ:

Ներկայումս Թեհրանի դպրոցների առկա վիճակը կարելի է այսպես բնութագրել.

Ս.Սարգիս եկեղեցու շրջան - Արաքս՝ տարրական և ուղեցույց, Կյուլպենկյան՝ տարրական, Գոհար՝ ուղեցույց, Մարի Մանուկյան՝ միջնակարգ:

Բահար թաղամաս - Ռոստոմ՝ տարրական և ուղեցույց:

Վահիդիե, Ջարքեշ և Նարմաթ թաղամաս - Նայիրի՝ տարրական և ուղեցույց, Իրան-Փիրուզ՝ տարրական, Թունյան՝ տարրական եվ ուղեցույց, Թովմասյան՝ միջնակարգ, Սողոմոնյան՝ միջնակարգ:

Հեշմաթիե եվ Մաջիդիե թաղամասը - Սահակյան՝ տարրական եվ ուղեցույց, Արարատ՝ տարրական եվ ուղեցույց, Շանթ՝ տարրական, Նոր Անի՝ ուղեցույց:

Քաղաքի կենտրոնական շրջան - Մարիամյան՝ միջնակարգ, Քուշեշ (Վաշե Հովսեփյան)՝ տարրական ուղեցույց, Ալիշան՝ տարրական և ուղեցույց, Քուշեշ-Ռավթյան՝ միջնակարգ²:

Թեհրանի հայկական ուղեցույց դպրոցներում, վերջին տվյալներով դասավանդվում էին՝ պարսից լեզու, մաթեմատիկա, փորձառական գիտություններ, արաբերեն լեզու, անգլերեն լեզու, հասարակագիտություն, աշխարհագրություն, պատմություն, տարբեր մարզանքներ:

- 1 Ալիք, 1991, հունվարի 21:
- 2 Ալիք, 1980, սեպտեմբերի 16 եվ 1982 մայիսի 3:

Այստեղ բոլոր առարկաները պարսկերեն լեզվով են դասավանդվում: Աշակերտները շաբաթը վեց օր դպրոց են հաճախում, յուրաքանչյուր օր չորս դասաժամ պարապմունքով: Մինչև 1981 թ. այդ դպրոցներում շաբաթական 4 անգամ 1 հայոց լեզու, պատմություն, կրոն, սակայն այժմ միայն մեկ դասաժամ 1.5 ժամ տեվողությամբ է դասավանդվում հայոց լեզու, իսկ հայոց պատմություն և կրոնի դասերը հանված են դասաժամերից:

Միջնակարգ դպրոցներում եվս 1981 թվականից հայերեն բոլոր առաջկանների դասավանդումը արգելվեց: Սակայն մյուսները անց էին կացվում պարսկերեն լեզվով: 1994-1995 ուսումնական շրջանում թուլատրվել է 2 ժամ հայերեն դասավանդել միջնակարգի 4-րդ դասարանում և 4 ժամ 1, 2 եվ 3-րդ դասարաններում:

Միջնակարգ դպրոցներում ընդհանուր առմամբ դասավանդվում են. հանրահաշիվ, երկրաչափություն, նորագույն մաթեմատիկա, պարսից լեզու, արաբերեն, անգլերեն լեզուներ, հասարակագիտություն, աշխարհագրություն (Իրանի և պատկան նահանգիժ, ժամանակակից պատմություն, եռանկյունաչափություն, ֆիզիկա, քիմիա, մեխանիկա և սպորտ: Այս դպրոցներում շաբաթը վեց օր և օրթ երեք դասաժամ 9յուրաքանչյուր դասաժամ՝ 1.5 ժամ տեվողությամբ, երկու կեսժամյա ընդմիջումով պարապմունքներ են լինում:

Իրանի կրթա-դաստիարակչական նախարարության Թեհրանի ընդհանուր վարչության 1981 թ. նոյեմբերի 11-ին թվակիր 20 կետերից բաղկացած շրջաբերականը 9համար 621230 հակասելով հիմնական օրենքի 15-րդ հոդվածին, արգելում էր կրոնական փոքրամասություններին, այդ թվում եվ հայերին, դպրոցներում

դասավանդել մայրենի լեզու: Դրա հետեվանքով հայկական դպրոցների ուսուցչական եւ վարչական կազմի զգալի մասը փոխարինվեց պարսիկներով¹:

1 Թեհրանի հայոց թեմի թեմական խորհրդի հաղորդարություն, Թեհրան, 1981, դեկտեմբերի 29, էջ 1:

Հիշված շրջաբերականը չեղյալ էր հայտարարում կրթա-դաստիարակչական նախարարության եւ թեմական խորհրդի միջեւ 1981 թ. մաիսի 21-ի համաձայնագիրը, ըստ որի, թույլատրվում էր կրոնի եւ հայոց լեզվի դասավանդումը հայկական դպրոցներում¹:

Այս դեպքում ակնառու դիպվածներից է Թեհրանի թեմի առաջնորդ Արտակ արք. Մանուկյանը ընկերակցությամբ Իրանա-հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Կորյուն արք. Պապյանի եւ խորհրդարանի հայ պատգամավորներ եւ Թեհրանի թեմական խորհրդի ներկայացուցիչների, 1980 թ. հուլիսի 30-ին տեսակցությունը երկրի առաջատար քաղաքական դեմքերի մեկի՝ Այաթոլլա դոկտ. Բեհեշտիի հետ: Հանդիպման արդյունքում ստացվեցին բարենպաստ խոստումներ ի շահ հայոց դպրոցների եւ հայոց լեզվի ու կրոնի դասավանդման:

Հայոց լեզվի եւ կրոնի դասավանդումը անց էր կացվում պարսկերեն լեզվով պատրաստված դասագրքերով:

Խոսելով դասագրքերի մասին, հարկ է նշել, որ ընդհանրապես Իրանում օգտագործվող դասագրքերը չեն բավարարել ժամանակի անհրաժեշտությանն ու արդիականությանը: Հայոց լեզվի գրքերը կազմվել են ոչ պատշաճ մակարդակով եւ բազմիցս եղել են սիրողական մակարդակի:

Դ. գ - Թեհրանահայ երաժշտությունը

Իրանահայ երաժշտական արվեստը սկսել է զարգանալ դեռեւս 17-րդ դարի: Ընդհուպ մինչեւ 20-րդ դարի այն գոյություն ուներ գուսանական երգի ձեւով: Սակայն 19-րդ դարից սկսած արդեն ձեւավորվել է երաժշտությունը իի արդիական հասկացողությամբ, դրանով հանդերձ գաղութի երաժիշտները առանձնապես չեն հասել երաժշտական բարձր մակարդակի մշակույթի ստեղծման: Նրանից միայն քչերին հաջողվեց

1 Նույն տեղում, էջ 3:

մի քանի ուշագրավ գործեր ստեղծել¹:

Թեհրանահայ հայտնի երաժիշտներից եւ խմբավարներից հիտի հիշատակել Լեվոն Գրիգորյանին: Նա ծնվել է 1836 թ. եւ իր ուսումը ստացել Թավրիզում, Թիֆլիսի եւ Բելգիայի նշանավոր երաժիշտների մոտ: Այնուհետեւ զբաղվել է երաժշտական ուսուցմամբ:

1915-1916 թթ. նա Թավրիզում հիմնում է «Սալոն» նվագախումբը², որն ընդհուպ մինչեւ 1946 թ. մեծ ժողովրդականություն էր վայելում: Այա, Թեհրան փոխադրվելով Լ. Գրիգորյանը կազմակերպում է «Գուսան» երգչախումբը:

Լ. Գրիգորյանի գրչին են պատկանում հայկական ժողովրդական մի շարք երգեր ինչպես եւ պարսկերեն երգերի մշակումներ³: Նա վախճանվեց 1975 թ. մարտի 24-ին Թեհրանում⁴:

Լ. Գրիգորյանի եւ նրա տոհմի վաստակը ծանոթ էր սփյուռքահայ մշակութային ոլորտներին: Նրա որդիները՝ Ռուբենը, Հանրին եւ Զարեհն ճանաչված երաժշտական

1 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հ.8, էջ 261, նաեւ՝

Արամ Երեմյան, Աշուղ Հարություն Օղլի:

Փխրանքներ աշուղական գրականությունից, Թեհրան, 1946, էջ 3-11:

Նաեւ՝

Լ.Գ.Միհնայան, Աշուղ Մարգար Սետեփանյան, Ալիք, 1990, հուլիսի

16:

2 Պատմություն Ատրպատականի հայոց թեմական դպրոցի, Թեհրան, 1981, էջ 84-85:

3 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժող. . . . , հ.8, 262:

4 Պատմություն Ատրպատականի հայոց թեմական դպրոցի, էջ 85:

գործիչներ են եղել¹:

Հանրի Գրիգորյանը սովորել է Թեհրանի երաժշտական բարձրագույն հաստատությունում, ԱՄՆ եւ Բոստոնի համալսարաններում: Ապրելով ԱՄՆ-ում հրավիրվել է Թեհրան, մասնակցելու սիմֆոնիկ նվագախմբի ծրագրերին որպես առաջին ջութակահար²:

Ռ. Գրիգորյանը ծնվել է Թիֆլիսում: Նա վաղ հասակում փոխադրվում է Թավրիզ, ապա Թեհրան: Եղել է Թեհրանի երաժշտական հաստատությունների տեսուչը: Թեհրանի սիմֆոնիկ երգչախմբի եւ նվագախմբի ղեկավար³, ստեղծագործել է հայկական նաեւ քրդական ժողովրդական երգերի մշակումներ, որոնց մի մասը 1952 թ. հրատարակել է: Տեղափոխվելով ԱՄՆ նա բնակություն է հաստատել Բոստոնում եւ հրավիրվել է աշխատելու կոնսերվատորիայում որպես դասախոս⁴: Մահացել է 1991 թ. Բոստոնում⁵:

Իրանահայ առաջնակարգ ջութակահարներից է եղել Բաբկեն Թամրազյանը: Ծնվել է Թավրիզում, երաժշտական ուսումը ստացել է Լեվոն Գրիգորյանի մոտ, ապա Թիֆլիսում եւ Երեվանում: Վերադառնալով Իրան, նա դառնում է Թեհրանի սիմֆոնիկ նվագախմբի առաջին ջութակահարը⁶:

Իրանահայ գաղութի հետ է կապված հայ ականավոր երգահան Նիկոլ Գալանդարյանի կյանքի ու գործունեության նշանակալից մասը:

Նա ծնվել է 1881 թ. Ակն քաղաքում, սովորել է Գեորգյան ճամբարանում:

---

1 Հ. Փահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեվան, 1989, էջ 240:

۱۳۵۴ نېټ ۲۸، کپهان - ۲

3 Բաֆֆի օրացույց, 1992:

4 Հ. Փահլեվանյան, նշվ. աշխ., էջ 240:

5 Բաֆֆի օրացույց, 1992:

6 Հ. Փահլեվանյան, նշվ. աշխ., էջ 241:

1911-1912 ուսումնական տարվա համար Թեհրանի «Հակազյան» դպրոցի հոգաբարձության կողմից հրավիրվել է դասավանդելու, որից հետո հաստատվել է Թեհրանում¹:

Ն. Գալանդարյանի ստեղծագործական ամենաբեղուն շրջանը սկսվում է 1920-ական թվականների կեսերից: 1924-1932 թթ. գրում է մի քանի օպերա 1927 թ. «Լավարի որսը» պոեմի հիման վրա: 1931-1939 թթ. Հ. Թումանյանի «Փարվանա» պոեմի թեմայով ել Վրթ. Փափազյանի «Լուր-դա-լուր» պատմվածքի թեմայով «Հովիվ» օպերաները: Նա մահացավ 1944 թ. Թեհրանում², անավարտ թողնելով «Անուշ» օպերայի հետ կապված գործը: Սակայն Ն. Գալանդարյանի ստեղծագործական ժառանգությունը սրանով չի սահմանափակվում: Նրա շուրջ 1000 ստեղծագործությունները այդ թվում օպերայի, խմբերգեր, արիաներ ել այլն, պահպանվում են Հայաստանի կոպոզիտորների միության հավաքածուում³:

Իրանահայ համայնքում հայտնի է վաստակաշատ երաժիշտ, երգահան ել խմբավար Համբարձում Գրիգորյանը: Նա ծնվել է Թավրիզում 1893 թ., ուսումը ստացել թեմական-կետրոնական դպրոցում: Իր գործունեությունը սկսել է որպես երաժշտության ուսուցիչ Ղազվիհում 1914-1915, ապա Ռաշտում 1917-1918: Այնուհետև սովորելու է մեկնել Պրագա, ապա Փարիզ: Վերադառնալով Իրան, դասավանդում է Ռաշտում, ապա փոխադրվում է Թեհրան, որտեղ երկար տարիներ վարում է «Քուշեշ-Դավթյան» դպրոցի երաժշտական դասերը:

Հ. Գրիգորյանը կազմակերպում է «Կոմիտաս» երգչախումբը (հիմն. 1929 թ.):

---

1 Արա Տեր-Հովհաննիսյան, Հուշեր երգահան Նիկոլ Գալանդարյանի մասին, Թեհրան,

19562, էջ 4:

Նաեւ Ցիցիլիա Բրուտյան, Սփյուռքի հայ երաժիշտները, Երեվան, 1968, էջ 188-200:

2 Նույն տեղում:

3 Մերձավոր ել Միջին... , հ. 8, էջ 264:

Նրա գրչին են պատկանում 100-ից ավելի ստեղծագործություններ 9ազգային-հայրենասիրական, զուգերգեր, աշուղական երգեր, սիրային-քնարական ել պարերգեր, ստեղծել է արեւելյան-պարսկական էսքիզներ եւ մանկական երգեր¹:

«Կոմիտաս» խմբից բացի թեհրանում գոյություն են ունեցել նաեւ «Արմեն», «Հայերգ», «Գողթան», «Ուրարտու», «Անուշ» երգչախմբերը²:

Աշխարհի բազմաթիվ հայ գաղթօջախներում ել Իրանում ունեցած ելույթների շնորհիվ պրոֆեսոր Աշոտ Պատմագրյանը եղել է ճանաչված արվեստագետներից մեկը:

Նա ծնվել է 1898 թ. Թավրիզում, Առաքել Դավրիժեցու տոհմից սերող Պատմագրյան ընտանիքում: Սովորել է Արամյան վարժարանում եվ Գեվորգյան ճեմարանում, ապա Բեռլինում: Նա իր երաժշտական գործունեության առաջին քայլերը կատարում է 1926 թ. Փարիզում, լինում է Հյուսիսային Ամերիկայում, Լոնդոնում, Ալեքսանդրիայում, Կահիրեում, Երուսաղեմում, Բեյրութում, Բաղդադում, Թեհրանում, Թավրիզում, Սպահանում, Աբադանում: Նրա գրչին են պատկանում «Յալալի», «Հարալե» խմբերգերը, «Արտա», «Իմ գարուն», «Օրոր», «Սիրերգ», «Դիլբար» մեներգերը եվ բազմաթիվ այլ ստեղծագործություններ: Վախճանվել է 1981 թ. Բեյրութում:

Թեհրանահայ երաժշտական կյանքի ակնառու դեմքերից է նաեվ Ավետիս Ջամբազյանը, որը սովորել է Թեհրանի երաժշտական հաստատությունում, ապա Վիեննայի Երաժշտական պետական ակադեմիայում: Նրա ստեղծագործություններից են «Սասունցի Դավիթը», «Ապրիլ 24»-ը եվ «Արմենիա սուիթ»-ը⁴:

- 1 «Կոմիտաս» երգչախմբի 40-ամյակի եվ իր հիմնադիր ու ղեկավար Հ. Գրիգորյանի գործունեության 55-ամյակը, Թեհրան, 1969, էջ 7-23:
- 2 Ալիք, 1965, հունիսի 13 եվ 1987, օգոստոսի 15:
- 3 Ց. Բրուսյան, Սիյուրքի հայ երաժիշտները, Երեվան, 1968, էջ 484-487, եվ Ա. Պատմագրյան, Իմ հուշերից, Բեյրութ, 1978:
- 4 Ալիք, 1974, սեպտեմբերի 12:

Երաժշտագետ-պրոֆեսոր Լյուդվիգ Բազիլը 9 ԲարսեղյանՕ ծնվել է 1931 թ. Համադանում, սովորել է Թեհրանի Դավթյան եվ պետական երաժշտական հաստատությունում ապա Հոմի Սանթա-Չեչիլիայում: 1959 թ. վերադառնալով է Թեհրան, ստանձնում է «Արարատ» կազմակերպությանը կից երգչախմբի խմբավարությունը. 1960 թ. հիմնում է «Հայ երգ» հաստատությունը: Նա 1965 թվականից մինչեվ իր վախճանը՝ 1990 թ., հաստատվել էր Մյունխենում¹:

Իրանահայ ճանաչված երաժիշտներից են եղել երգահան Էմանուել Մելիք-Ասլանյանը² եվ խմբավար Լորիս Ծգնավորյանը: Վերջինս ծնվել է 1951 թ. ուսանել է Վիեննայի եւ ԱՄՆ-ի երաժշտական ակադեմիաներում, այժմ բնակվում է Հայաստանում:

1940-ական թվականների վերջին Ելենա Ավետիսյանը Թեհրանում հիմնել է պարի ուսումնարան, իսկ 1962 թ. իրագործելով իր տարիների փայփայած երազը, հիմնում է «Իրանահայ երգ-պարի անսամբլը»³:

Թեհրանում պարարվեստի հիմնադիրներից է Սարգիս Ջանբազյանը: Նա 1937 թ. գալով Իրան կարճ ժամանակ անց հիմնում է բալետի գեղարվեստական ուսումնարան Թեհրանի բարձրագույն բալետային դպրոց ⁴:

Թեհրանում մինչեւ օրս աշխատում է «Դարբինյան երաժշտական ուսումնարանը»:

Դ. դ - Թեհրանահայ արվեստը

Իրանահայ գեղարվեստական առաջին նմուշները վերաբերում են 14-րդ դ. Իսթիֆաս Անեցու ծաղկած աստվածաշունչը՝ Սուլեյմանիեում, 1356 թ. ⁵: Սակայն 17-18րդ դարում այն ապրում է ծաղկման շրջան:

- 1 Ալիք, 1990, հոկտեմբերի 18:
- 2 «Հուր», 1972, թիվ 13-14, էջ 105, նաեվ Ալիք, 1975, հոկտ. 27:
- 3 Ալիք, 1993, օգոստոսի 2:
- 4 Ալիք, 1956, եվ Հ. Փահլեվանյան, նշվ. աշխ., էջ 245:
- 5 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եվ ժող. . . ., հ. 8, էջ 256:

Երեվան եկան հոշակաւոր արվեստագետներ՝ մանրանկարիչ Հակոբ Ջուղայեցին, նկարիչներ Մինասը, Հովհաննես Մրթուզը, Բոգդան Սալթանովը եվ ուրիշներ¹:

Իրանահայ արվեստը աշխուժացավ շնորհիվ Հակոբ Հովնաթանյանի 1806-1881 ստեղծագործության: Նա իրանական արքունիքում ստացավ «նաղաշբաշի» «նկարչապետ» տիտղոսը²:

Արդեն 20-րդ դարի 20-ական թվականներին Իրանի հայաշատ քաղաքներում ստեղծվեցին նկարիչների միություններ եւ ընկերություններ: 1924 թ. Թեհրանում հրատարակված «Նոր պատգամ» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը բանաստեղծներից ու գրողներից բացի իր շուրջը համախմբեց նաեվ նկարիչներին:

Հայ նկարիչները կրում էին ռուսական արվեստի, իրանականի եւ եվրոպական գեղարվեստական ուղղությունների ազդեցությունները:

Անդրե Սեվրուզին Սեվրուզյան Դերվիշը ծնվել է Թեհրանում 1896 թ., կրթությունն ստացել է Թեհրանի Սան Լուի ֆրանսիական դպրոցում: 1917 թ. մեկնում է Եվրոպա եվ ուսանում նկարչություն Ժնև, Փարիզ : 1922-ից նա անդամակցել է Թիֆլիսի հայկական արվեստի տանը: Նրա թե յուղաներկ եւ թե ջրաներկ գործերը

կրում են պարսկական ավանդական արվեստի մանրանկարչության ազդեցությունը³: 1925 թվականից շուրջ տասը տարիներ զբաղվում է Ֆերդոսու «Շահնամե»-ի թեմաներով նկարների շարք ստեղծելով: Սեվրուզիցի այդ նկարները ցուցադրվում են 1934 թ. Թեհրանում, 1935 թ. Հնդկաստանում եւ 1936 թ. Վիեննայում⁴:
Նա նկարագրողել է նաեւ միացյալ նահանգներում լույս տեսած Օմար Խայամի

- 1 Մանյա Ղազարյան, Նոր Ջուղայի գեղանկարչությունը, պարսկերենի թարգմ. Էդ. Գերմանիկ, Թեհրան, 1985:
- 2 Հ. Պահեվանյան, Իրանահայ համայնքը, էջ 247:
- 3 Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1929, էջ 376-379:
- 4 Նույն տեղում, էջ 278-279:

քառյակների հայերեն թարգմանության գիրքը¹ Սեվրուզինը նկարել է նաեւ պաստառներ Սայաթ-Նովայի երգերի թեմայով²:

Թեհրանահայ անվանի նկարիչ եւ բանաստեղծ Մարգար Ղարաբեգյանը Դեվ ծնվել է 1901 թ., աշակերտել է Մորիս Ֆաբլիի մոտ Թեհրանում 1917 թ. այնուհետեւ մեծ վարպետ Քամալ-էլ-Մոլքի մոտ: Նկարչության մեջ իր սիրած ուղղությունն է եղել դիմանկարչությունը, զբաղվել է նաեւ ծաղրանկարներով «Բորթխ» եւ «Պարսկահայ տարեցույցի» համար , սիրել է արեվելյան, մանավանդ պարսկական սյուժեներ³:

Հետպատերազմյան շրջանում ձեւավորվեց իրանահայ արդի գեղանկարչությունը: Ստեղծագործական իր վառ անհատականությամբ հատուկ տեղ է գրավում նկարիչ Ավագ Հայրապետյանը ծնվ. 1926 թ. : Սովորել է Դեվի մոտ⁴: 1951 թ. մեկնել է Եվրոպա եւ մասնակցել մի շարք ցուցահանդեսների. գույների ու երանգների ներդաշնակությամբ նրա ստեղծագործություններն ուրույն տեղ են գրավում ներկայիս իրանահայ գեղանկարչության մեջ: Նրա գործերի հիմնական թեման մարդու եւ բնության փոխհարաբերությունն է⁵:

Նկարիչ Միքայել Միշա Շահբազյանը 1904 թ. Արդաբիլ - 1976 Թեհրան նախնական կրթությունը ստացել է Թիֆլիսում եւ Թեհրանում: Նկարչությունը սովորել է հայտնի Քամալ-էլ-Մոլքի նկարչական դպրոցում: Աշխատակցել է Դեվին: Նրա ջրանկարների ընդհանուր թեման էր բնությունը եւ գյուղական բնապատկերները⁶:

Թեհրանի հայ նկարիչների ընտանիքին էր պատկանում Տիգրան Բազիլը 1912 Նոր Ջուղա - 1993 Թեհրան : Արվեստաճանապարհը է ունեցել Սպահանում, ապա Թեհրանում: Նրա գործերից մի քանիսը զարդարում են Նոր Ջուղայի եւ

- 1 Խայամի քառյակներ, Թեհրան, 1964, էջ 34:
- 2 «Ալիք», թիվ 271 983010:
- 3 «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 297-298:
- 4 Իրանահայ նկարիչներ, Հայ մշակութային միություն, Թեհրան, 1949:
- 5 Էդ. Բաղդասարյան, Թեհրանահայ պատմությունը, Արաքս, Թեհրան, թիվ 58, 1993, էջ 10:
- 6 Ալիք, 1971, հունիսի 26, 1990 հունվարի 7, 1990 մայիսի 4, 1992, հունիսի 6:

Թեհրանի եկեղեցիների պատերը¹:

Եվրոպական գեղարվեստական ուսումնարաններում ուսած հայ նկարիչների մի խումբ թեհրանահայ գեղանկարչության մեջ ստեղծել է իր ուրույն ոճը եւ ուղղությունը, որի ներկայացուցիչներից են Մարգո Գրիգորյանը կուբիստ , Հարություն Մինասյանը քաբստրակցիոնիստ , Էդիկ Այվազեանը, Սեդրակ Ղազարյանը եւ Սիրաք Մելքոնյանը²:

Թեհրանի մյուս հայ նկարիչներից կարելի է հիշատակել Ալբերտ Վարանյանին³, Էդմոնդ Բարսեղյանին, Բաբկեն Բորիս Grj`vghjh⁴, Աբրահամ Գուրգենյանին⁵, Արշալույս Աղայանին 1973 թ. փոխադրվել է Հայաստան ⁶, Սերոժ Բարսեղյանին⁷, Սեդրակ Նազարյանին եւ այլն:

Իրանի նշանավոր մանրանկարիչներից է Կլարա Աբգարը: Նա ծնվել է Թեհրանում: 1930 թվականին ստանալով մանրանկարչության ավարտագիրը, ավարտում է գեղարվեստական բարձրագույն ուսումնարանը: Մանրանկարչությունից բացի զբաղվել է նաեւ սալիկների ձեւավորմամբ եւ ոսկեզօծմամբ: Նրա մանրանկարների գլուխգործոցն է համարվում փղոսկրի վրա կատարված աշխատանքները⁹:

- 1 «Ալիք», 1993, դեկտեմբերի 2, 1994, հունվարի 13:
- 2 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ... , հ.8, էջ 261: Մանյա Ղազարյան, Իրանի ժամանակակից հայ նկարիչները, «Ս.Հայաստան», 1966, թիւ 9, էջ 23 :

- Ալիք, թիվ 274 5624: 1992 հունիսի 27, 1990 հունվարի 27:
- 3 Ալիք, 1992, մարտի 12:
- 4 Իրանահայ նկարիչներ, Թեհրան 1949:
- 5 Ալիք, 1992, հոկտեմբերի 5:
- 6 Ալիք, 1990, օգոստոսի 26:
- 7 Ալիք, 1994, հունվարի 15, 1994, հունվարի 27:
- 8 Ալիք, 1964, մարտի 15, 1988, օգոստոսի 7:
- 9 Արաքս, 1994, թիվ 67-68, էջ 6: Ալիք, 1994, հունիսի 6:

Թեհրանահայ մանրանկարիչներից նաեւ կրթական եւ հասարակական գործիչ Խորեն Տեր-Վրույրեանի դուստր՝ Շաքե Տեր-Վրույրեանը¹:

Կիրառական արվեստի տարբեր բնագավառներում աշխատող արվեստագետներից են Սերժ Ավագյանը, Արման Ստեփանյանը, Հրանտ Թահմասբեյանը², Արափիկ Բաղդասարեանը³ զծանկար, Արամ Աբրահամյանը լիճանկար⁴, Վահրամ Հակոբյանը մազի վրա գրչություն⁵, Լիլիթ Տերյանը արձանագործ⁶, Ջավեն Ղարախանյանը մետաղագործ⁷, Ավետիս Հակոբյանը արծաթագործ⁸:

Դ. Ե - Թեհրանահայ թատրոնը եւ կինոն

Հայ թատրոնը Թեհրանում սկզբնավորվել է 1878 թվականին: Մի խումբ երիտասարդներ առաջին անգամ ոմն՝ Մանաս Ապերի բնակարանում կազմակերպում են «Ուստա Պետրոս» եւ «Երկու քաղցածներ» թատերական ներկայացումները, ապա փոխադրվելով Հովսեփ Թադեոսյանի բնակարանը, բեմադրում են «Շուշանիկ» պիեսը⁹:

1880 թ. Դարվազե Ղազվինի դպրոցում կառուցվում է բեմահարթակ¹⁰:

- 1 Ջարթոնք, Բելրուֆ, 1984:
- 2 Ալիք, 1987, հունիսի 14:
- 3 Ալիք, 1985, դեկտեմբերի 15:
- 4 Ալիք, 1986, փետրվարի 18, 1988, մայիսի 14:
- 5 Ալիք, 1986, հունիսի 26:
- 6 Ալիք, 1990, հունվարի 22, 1989, դեկտեմբերի 9:
- 7 Ալիք, 1992, ապրիլ 18:
- 8 Ալիք, 1989, մարտի 14:
- 9 Պարսկահայ տարեցույց, 1929, էջ 395-897:
- 10 Ա.Մամյանը թյուրիմացությամբ 1884 թ. է նշում իրանահայ վերջին 50-ամյա թատրոնի վաստակավորները, Թեհրան, 1985, էջ 19, մեր կարծիքով դա թատերասիրաց ընկերությունից առաջ է կառուցվել Ս.Բ.:

1881 թ. հիմնվում է Թեհրանի «Հայ թատերասիրած ընկերությունը», որի նպատակն էր նպաստել թատերական գործի զարգացմանը եւ միաժամանակ նյութապես օժանդակել ազգային երկսեռ դպրոցին:

Ընկերության ակտիվ անդամներից էին Սիմեյով Պետրոսյանը, Ղուկաս Ղուկասյանը, Ներսես Խանը, Հարություն Մարտիրոսյանը, Հուսիկ Փափագյանը եւ ուրիշներ, որոնք համարվում են թատրոնի հիմնադիրներ Թեհրանում¹: Թատերասիրաց ընկերության անդամակցում էին նաեւ՝ Հով.Մասեհյանը, Ավետիս Ղարաբեգյանը եւ Հով.Թոմասյանը²:

Մինչեւ 1900-ական թվականները ներկայացվել են «Շուշանիկ», «Արշակ երկրորդ», «Սեծն Ներսես», «Սեւ հողեր» եւ այլ ողբերգություններ եւ մի կատակերգություն:

20-րդ դարի սկզբին Իրան հյուրախաղերի են ժամանել հայ բեմի այնպիսի երախտավորներ ինչպիսիք են Աբեյանը, Մանվելյանը, Ոսկանյանը, Սիրանուշը, Արմենյան-Դուրյանը, Արուս Ոսկանյանը, ժամենը եւ այլն: Դոկտ. Ջաննաթի Աթային իր մի ուսումնասիրության մեջ անդրադարձալով վերջիններիս եւ հիշատակելով տիկ.Աղաբաբյանին, Կոստանյանին, Արսենյանին, Տերյանին, Հ.Գարագաշին, Մարությանին, Եղիկյանին եւ Ստեփանին գրում է՝ «...հաճախ նրանք պարսկերենին ուրույն երանգ էին հաղորդում եւ այդպիսով նման յուրահատուկ ոճը տարածվեց Իրանի երիտասարդ թատերասերների մեջ...»³:

1916 թ. թեհրանահայ բեմի վրա երեւան են գալիս երկու նոր եւ աչքի ընկնող դեմքեր՝ տիկ.Վարդու (Լալա) եւ Արտո Տերյան ամուսինները:

1916 թ. կազմալուծվում է «Թատերասիրած ընկերությունը»⁴:

Հայկ Գարգաշը կազմակերպում է «Թատերական միությունը» ,

1 Պարսկահայ տարեցույց, 1924, էջ 396:
2 Արսեն Մամյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

3- دکتر ابوالقاسم جنتی عطایی. بنیاد نمایش در ایران، تهران، ۱۳۳۳، ص ۶۷.

4 Ա.Մամյան, ԳՂԿ. աշխ., էջ 22:

որն ունենում է իր առանձին սրահն ու բեմահարթակը (Լալեզարում), սակայն շուտով՝ կազմակերպվում է¹: 1916-1919 թթ. Թեհրանում հայկական ներկայացումներ կազմակերպողներից է եղել նաեվ՝ Հով.Թումասյանը²:

Սակայն թեհրանահայ թատրոնը մնաց սիրողական աստիճանին: Առանձին անձանց՝ ջանքերով նոր ընկերություններ ստեղծելու համար հաջողությամբ չարժանացան³:

1920-1930-ական թվականներին «Թեհրանի Հայկազյան երկսեռ դպրոցի նախկին աշակերտներ» միությանը ՊԹՀԵԴՆԱ, կից գործում էր «Դրամատիկական ստուդիա», որի ղեկավարն էր Արտո Տերյանը:

1930-1937 թվականներին ներկայացումներ են կազմակերպում՝ «ԹՀԵԴՆԱ», Կոստանյան ամուսինները⁴, Մանար ամուսինները, աշխարհահռչակ Վահրամ Փափազյանը՝ որ հատուկ հրավիրվել էր Իրան, դերասան Մկրտիչ Թաշճյանը:

1937 թ. ներկայացումներից վերջինն է լինում Մ.Մարությանի բեմադրած «Ուրիել Ակոստա»-ն, որից հետո արգելվում են հայերեն լեզվով արվող ներկայացումները⁵:

Թատերական կյանքն վերսկսվում է 1942 թվականից:

1944 թ. կազմակերպվում է «Թեհրանի հայ դրամատիկ դերասանական խումբ», իսկ 1945 թ. «Ծանթը»:

Այնուհետև երեվան են գալիս «Սունդուկյան» թատերախումբը 1947 թ., «Թեհրանահայ երիտ. արվեստասիրաց թատերախումբը» 1951 թ.,

- 1 Պարսկահայ տարեցույց, 1929, էջ 396:
- 2 Ա.Մամյան, ԳՂԿ. աշխ., էջ 23:
- 3 Պարսկահայ տարեցույց, 1927, էջ 117-118:
- 4 Ալիք, 1993, մայիսի 22:
- 5 Ա.Մամյան, ԳՂԿ. աշխ., էջ 25:

«Աղամյան» թատերախումբը 1952 թ., հայ մարզա-մշակութային «Արարատ» կազմակերպության «Արմեն» թատերախումբը, «Ծախեն Սարգսյան անվան թատերախումբը» 1982 թ., «Հայ ժողովրդական թատրոնը» 1979 թ., Իրանահայ Ազգային եվ Մշակութային Միության թատերախումբը եվ այլն:

Հիշվածներից բացի Թեհրանի հայ թատրոնի համահայտ դերասաններից ու դմբերից կարելի է հիշատակել ըստ հետևյալի.

Հայկ Գարգաշ 1890-1960, Մուշեղ Հովհաննիսյան 1902-1957, Արմենակ Ահարոնյան 1885-1958, Վահան Աղամյան 1889-1976, Հրանտ Ստեփանյան 1896-1959, Մարթա Դավթյան 1899-1946, Եփրատ Բարոյան 1902-1975, Միշա Մանուկյան, Նապոլ Սարվարյան 1908-1970, Արմեն Մկրտումյան 1900-1980, Հրաչ Թորգոմյան 1903-1967, Ծախեն Սարգսյան 1910-1966, Գեորգ Դարֆի 1907-1964, Տիգրան Աբգարյանց 1877-1950, Մանուել Մարության 1901, Ելենա Ավետիսյան, Արամախյա Աղամյան 1910-1985, Սուրեն Բաղդասարեան 1927-1994, Էդիկ Ասլանյան 1930-1995, Հարություն Մինասյան, Թունի Ամատունի 1921-1989, Սուրեն Մնացականեան 1932 եվ ուրիշներ¹:

Իրանի կինոարվեստը հիմնադրվել է Ավանես Հովհաննես Օհանյանի ջանքերով: Նա ծնվել է 1900 թ. Մեշեղում եվ փոքր տարիքում ծնողների հետ գաղթել է Ռուսաստան: Ուսանել է Տաշքենտի առեվտրական դպրոցում, ապա իրավաբանություն էշխաբադում: Նա մեկնում է Մոսկվա եվ հետեվում բարձրագույն դպրոցի դասընթացներին²: 1929 թ. իր դուտեր՝ Ջեմմայի հետ վերադառնում է Մեշեղ, ապա Թեհրան: Այստեղ իր ընկերների հետ հիմնադրում է Իրանում կինոարվեստի առաջին դպրոցը³:

Օհանյանը 1931 թ. հունվարի 2-ին, Թեհրանում ցուցադրում է տեղում նկարահանված

- 1 Ա.Մամյան, ԳՂԿ. աշխ., էջ 74-174: Ալիք, 1887, օգոստոսի 29, 1989, հոկտեմբերի 5, 1956, ապրիլի 6, 1994, մարտի 10, 1994, ապրիլի 13, 1987, օգոստոսի 17, 1969, մայիսի 8, 1993, հուլիսի 3, 1935, ապրիլի 29:
- 2 Ալիք, 1990, հունիսի 2:

3-جمال اميد، اوانس او گانيانس، زندگي و سينما، تهران، ۱۳۶۳ ص ۱۵.

«Աբի-Ռաբի» անունը կրող առաջին համր կինոկատակերգությունը: Այնուհետև նա պատրաստում է «Հաջի Աղան կինոյի դերասան» վերտառությամբ իր երկրորդ

կինոֆիլմը 1932¹: Նրա վաստակը կինոարվեստում բարձր է գնահատվել միջազգային մասնագետների կողմից²:

Իրանահայ մի շարք արվեստագետներ՝ Արամայիս Աղամալեանը, Արմանը, Սամվել Խաչիկյանը եվ ուրիշներ նշանակալից դեր են խաղացել իրանական կինոարվեստի կազմավորման ու զարգացման գործում: Իրանական կինոարվեստի ամենանշանավոր դեմքերից է եղել Արմանը 1921-1980³, որը Թեհրանում առաջին անգամ բեմ է բարձրացել 1945 թ.: Արմանը հրավիրվել է Մոսկվայի կինոարվեստի փառատոնին, ուր ներկայացրել է «Ծովի հարսը» ֆիլմը եվ արժանացել բարձր գնահատանքի³: Իրանի հայ կինոարվեստագետների մեջ ուրույն տեղ են գրավում Արափիկ Բաղդասարյանը եվ Արբի Հովհաննիսյանը⁴: Թեհրանահայ կինոարվեստի գործիչների թիվը անցնում է մի քանի տասնյակից⁵: Վերջին տարիներին փայլել է Վարուժ Բարսի Մասիհին:

Դ. գ - Թեհրանահայ գրականությունը

Թեհրանահայ գրականությունը ձեւավորվել է սկսած 19-րդ դարից: Այդ շրջանի պատմականորեն թելադրված նոր մտածողության ու ազատասիրական գաղափարներն են արտացոլում թեհրանահայ գրողների ստեղծագործություններում: Այս հարցում մեծ դեր են ունեցել Ռուսաստանի եվ Կովկասի իրադարձությունները, որոնց ազդեցությունը անմիջապես այստեղ էին փոխանցում հայ գաղթականները:

- 1 Նույն տեղում, էջ 49:
- 2 Նույն տեղում, էջ 79-95:
- 3 Իրանահայ վերջին 50-ամյա թատրոնի վաստակավորները, Թեհրան, 1985:
- 4 Հ. Փահլեվանյանը թյուրիմացությամբ Արափիկը՝ Արափիկ եվ Արբի՝ Արափի է հիշատակել ԳՂՎ. աշխ., էջ 239:
- 5 Ալիք, 1974, փետրվարի 27, թիվ 216 12, 506, 1987, դեկտեմբերի 26, 1987, մարտի 5, 1993 դեկտեմբերի 1, 1992 հունիսի 11, 13, 14, 15, 17, 18, 21:

19-րդ դարի վերջին եվ 20-րդ դարի սկզբին իրանահայ գրականությանը յուրահատկություններից են նոր ձեւերի որոնումներ. կատարվում են մեծ քանակությամբ թարգմանչական աշխատանքներ: Գրական աշխարհ են մուտք գործում անվանի թարգմանիչներ Հովհաննես Մասեհյանն ու Հովսեփ Միրզայանը:

19-րդ դարի գրական ու քաղաքական մեծագույն դեմքերից պիտի հիշատակել Հ. Մասեհյանին: Նա ծնվել է 1864 թ. Թեհրանում, նախնական կրթությունը ստացել է Թաղեռն-Բարդուղիմեոս եկեղեցում 1 Աբդու Ազիմ թաղամաս: Այնուհետեւ սովորել է Հայկազյան դպրոցում: Հովհաննեսի հայրը նկատի ունենալով նրա արտակարգ ուշիմությունն ու ընդունակությունները նրան ուղարկում է Թավրիզ, որը տիրապետում էր պարսկերեն եվ ֆրանսերեն լեզուներին եվ Մոզաֆարեդին շահի ուսուցիչն էր եղել¹:

1882-5 թթ. Մասեհյանը ուսումը շարունակում է Փարիզում, այնուհետեւ Իրան վերադառնալով զբաղվում է թարգմանչական գործավարությամբ: Այստեղ նա թարգմանում է մի շարք գրքեր, որոնցից ամենանշանավորը Ա. Դյումայի եվ Վ. Հյուգոյի երկերն են: Նա ազատ տիրապետում էր պարսկերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն եվ արաբերեն լեզուներին:

Իրանական պատվիրակությունների հետ նա բազմիցս գործուղվել է եվրոպական երկրներ որպես թարգմանիչ: Ավելի ուշ, որպես հյուպատոս եվ դեսպան ծառայել է Գերմանիայում, Անգլիայում եվ Ճանապոհիայում:

Մասեհյանը, որին «Մեծ հայ» էին անվանում արտասահմանյան լրագիրները, իր մահկանացուն կնքեց 1931 թ. Ճապոնիայից Իրան վերադարձի ճանապարհին:

- 1 Գ. Դարֆի, Հով. Մասեհյան, Թեհրան, 1963:
«Պարսկահայ տարեցույց» Թեհրան, 1927, էջ 140-141:
«Րաֆֆի տարեգրք», Թեհրան, 1969, էջ 331-335:

Մասեհյանը հայ գրականության անդաստանում հայտնի է որպես Շեքսպիրի անգլագական թարգմանիչ: Արդեն մեկ դար է, որ նրա թարգմանությունները մնում են, որպես լավագույնները... նա թարգմանել է Շեքսպիրի «Ռոմեո եվ Ջուլիետա», «Վենետիկի կաճառականը», «Համլետ», «Մակբեթ», «Օթելլո», «Արքա Լիր», «Ինչպես կամենաք», «Հուլիոս կեսար», «Անտոնիոս եվ Կլեոպատրա», «Փոթորիկը», «Ոչնչից շատ աղմուկ», «Ամառային գիշերվա երազ» եվ այլն: Մասեհյանը Նասր-օլ-Մուլքի օգնությամբ նաեւ պարսկերենի է թարգմանել «Ռոմեո եվ Ջուլիետան»:

Այս շրանի Կաջարական շրջանի քաղաքական, նաեւ գրական դեմքերից է Միրզա-Մեթրուխան-Նազեմ-Օլիուլեն: Նա ծնվել է 1833 թ. եվ նախնական կրթությունը ստացել Նոր Ջուղայում: 1843 թ. ուսումը շարունակելու համար մեկնում է

Ֆրանսիա, վերադառնալով Իրան աշխատում է նասերեդին Շահի թարգմանիչ: Նա հեղինակել է «Անհայտության գրքուկը», եվ հանձնել նասերեդին Շահին, վերջինիս հորդորել ընթացք տալ գրքուկում առաջարկված բարեփոխումներին:

Մելքում խանը հեղինակել է նաեվ այլ գրքեր՝ «Ալիի խոսքերը», «Մարդկության գծերը», «Առակներ ու առածներ» եվ այլն:

Նա իր ուսումնասիրությունների ընթացքում հայտնաբերեց արաբերենի եվ պարսկերենի մի շարք թերություններ եվ հորինեց ինչ որ նոր այբուբեն, որի առանձնահատկություններից էր առոգանական նշանների ընդգրկումը: Նա Սաադիի «Գոլեսթանը» այս գրքով վերաշարադրեց եվ ծավալուն նախաբան գրեց դրա համար: Այս նախաբանում նա անդրադառնում էր նաեվ Միջին Արեվելյան ժողովուրդների հետամնացության պատճառներին:

Մելքումխանը տարբեր շրջաններում որպես Իրանի դեսպան ծառայել է Անգլիայում, Իտալիայում եվ Օվեցարիայում:

Մելքումխանը 1889 թ. «Լաթարիի» արտոնության բեկանումի հետեվանքով ազատվում է աշխատանքից եվ զբաղվում միայն գրական գործունեությամբ, հրատարակելով «Ղանուն» օրենք թերթը¹:

19-րդ դարի 90-ական թթ. Հովսեփ Միրզայանի խորհրդարանում իրանահայերի ներկայացուցիչ թարգմանությունները ներկայացվեցին ընթերցասեր հասարակությանը: Նա թարգմանել է Վոլթեր Սքոթի, Լերմոնտովի, Մոլիերի, Բայրոնի եվ այլնի երկերը: 1912 թ. սկսում է թարգմանել Սաադու, Հաֆեզի, Բաբա-Թահերի եվ Խայամի կարեվորագույն երկերը, որոնք մինչ այսօր մնում են անզուգական: Միրզայանը թարգմանել է նաեվ հատվածներ Ֆերդովսիից եվ Ռաբինդրանաթ Թագուից²:

1905-1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխությունից հետո երեվան եկավ գրողների եվ բանաստեղծների մի ամբողջ սերունդ: 1914 թ. սկսում է հրատարակվել «Նոր պատգամ» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը, որը հիմք ծառայեց հետագայում «Նոր էջ» գրական միավորի կազմավորման համար 1932³:

Գրական այս միավորի անդամները փորձում էին ժամանակակից գրական ձեւերը օգտագործել իրենց երկերում: Նրանք համարյա լավածանոթ էին ժամանակակից համաշխարհային գրականությանն ու գրողներին:

1-اسماعيل راين، ميرزا ملکم خان، تهران ۱۳۵۳ . تاريخته ای از يثرم خان تهران، ۱۳۵۷ .

عباسعلی صالحی، هم میهنان نقش آفرین مسیحی .

- Հ. Էլմար, Եփրեմ, Թեհրան, 1964, էջ 83-102:

- 2 «Պարսկահայ տարեցույց», Թեհրան, 1927, էջ 150-152:
«Խայամի քառյակներ», Թեհրան, 1964:
Րաֆֆի տարեգիրք, Թեհրան, 1971, էջ 185-198:
- 3 «Նոր էջ», թիվ 1, Թեհրան, 1935:

«Նոր էջի» հիմնադիր եվ գործունյա անդամներից էր Հրանտ Ֆայանիը: Նրա գրչին են պատկանում «Թշնամիները» Բաբու 1908, «Նոր աչքեր» Թեհրան 1961 եվ այլ գործեր¹: «Նոր էջի» մյուս անդամներն էին Դեվը Սարգար Ղարաբեկյան, Աշոտ Ասլանը, Արան Արա Հովհաննիսյան, Գալուստ Խանենցը, Արշավիր Մկրտիչը, Արմեն Գեսը, Ջորայր Միրզայանը, Ռ.Բենը Ռուբեն Հովհաննիսյան², որոնց գործերում զգացվում է հայ դասականներ Թումանյանի, Չարենցի, Իսահակյանի, Սիամանյոյի, Վարուժանի, Մեծարենցի եվ հատկապես Տերյանի ազդեցությունը:

Իրանահայ գրողներից առավել արժեքավոր ժառանգությունն է թողել Զ.Միրզայանը 1916-1964. Նրան են պատկանում «Թաց մայրեր» եվ «Ակնարկ Իրանի արդի գրականության մասին» գործերը: Նա թարգմանել է նաեվ Բաբա Թահերի, Խայամի, Մարք Թուեյնի, Դոստոյևսկու եվ Գարսիա Լորքայի գործերը³:

Իրանահայ նշանավոր բանաստեղծ, նկարիչ Դեվը ծնվել է 1901 թ. Թեհրանում: Նրա առաջին գրվածքները լույս են տեսնում 1923 թ. իսկ 1947 թ. լույս է ընծայվում նրա բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն «Իմ երգերը» խորագրով, 1962 թ. «Այս երկար ճամբան» Երեվան, 1974 թ. «Սրտի ձայներ» Թեհրան⁴: Վախճանվել է 1976 թ. Թեհրանում:

- 1 Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 19:
- 2 Արմեն Տոնոյան, Անդաստան իրանահայ բանաստեղծության, Բեյրութ, 1963, էջ 5-6:
- 3 Կարիկ Պասմաճյան, Իրանահայ բանաստեղծներ, Փարիզ, 1976, էջ 55:
- 4 Արմեն Տոնոյան, Անդաստան իրանահայ բանաստեղծության, Բեյրութ, 1963, էջ 39-40:
Կարիկ Պասմաճյան, նշվ. աշխ., էջ 54:
Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 131:
Անդրանիկ Սարյան, Հուշամատյան բանաստեղծ-նկարիչ Դեվի, Թեհրան, 1974:

Թեհրանահայ բանաստեղծներից է Արամ Գարոնեն [1905-1974], որի ստեղծագործություններում զգալի տեղ են գրավում հայրենիքի կարոտի ու թախծի տրամադրությունները: Նա շուրջ երկու տասնյակ գրքերի հեղինակ է¹:

Իրանահայ բանաստեղծների շարքում են Արշին [Արշալույս Բաբայան 1905-1989]², Պետրոս Քաջբերունին [1910] եվ Գալուստ Խանենցը [1910]: Պ.Քաջբերունու գրչին են պատկանում «Պատկերները», «Նոր վրեժը», «Ցավի օղակներ», «Մատյան խոհերիս» եվ այլն³:

Գ.Խանենցը անցել է գրական երկար ուղի: Աշխատակցել է իրանահայ եվ սփյուռքի զանազան թերթերին: Նրա գրվածքներից են «Ամբողջ սրտով», «Հրաշալի զորություն», «Բարեվ քեզ մարդ»⁴, «Լուսամուտ» բանաստեղծությունների ժողովածուները, որոնցում տեղ գտած գործերի զգալի մասը թարգմանվել են պարսկերենի:

Իրանահայ արձակագիրներից էր Սուրեն Ասատրյանը [1916-1991]: Նա աշխատակցել է Թեհրանի բազմաթիվ թերթերի: Հրատարակվել են նրա «Մորս արցունքները» [1985] եվ «Ապրող կակաչները»⁵:

Իրանահայ դրամատուրգներից է Գեորգ Դարֆին [Գեորգ Հովհաննիսյան 1907-1964]: Առանձին գրքով լույս են տեսել նրա «Սիավուշ եվ Սուդաբեն», «Արդարության ճանապարհին», «Ողջույն քեզ, Միլան», «Արյունոտ թագ» եվ այլ թատերագրություններ⁶:

- 1 Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 141-150:
- 2 Ալիք, 1989, դեկտեմբերի 21:
- 3 Իրանահայ այրդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 239-256:
- 4 Կ.Պասմաճյան, նշվ. աշխ., էջ 54-55:
- 5 Ալիք, 1991, սեպտեմբերի 15:
- 6 Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 171:

Թեհրանահայ ժամանակակից թարգմանիչներից են՝ դոկտ. Հրանդ Ղուկասյանը [«Անուշ» պարսկերեն]¹, Հարսիկ Թամրազյանը [Մազհա, Թոթովենցի «Կյանքը հին հոռմեական ճանապարհի վրա», պարսկերեն]², Ալբերտ Բերնարդին [Գ.Ջոհրաբից 17 պատմվածք, պարսկերեն]³, Ե.Փափազյանը [Մ.Արմենի «Հեղճար աղբյուրը», պարսկերեն]⁴, Աշոտ Մինասյանը [Խայամի եվ Հաֆեզի թարգմանիչ, 1893-1988]⁵, Ալեք Խաչատրյանը [Պ.Սեակի թարգմանիչ, «Մայրականը հայ բանաստեղծության մեջ», Հ.Թումանյանի «Փարվանա», «Աղթամար», «Անուշ», պարսկերեն]⁶, տողերիս նվաստ հեղինակը⁷ եվ այլն:

Վարդան Հարությունյանի⁸ գրչին են պատկանում «Պարսկերեն-հայերն գրպանի բառարան» [Թեհրան, 1979], «Հայերեն-պարսկերեն» բառարան, [Թեհրան, 1972]: Արժեքավոր գործ է նաեվ Հայդուկ Մանուրյանի «Պարսկերեն-հայերեն բառարանը» 9հատոր 1, 1979, հատոր 2, 1985 Թեհրան:

1-دکتر هرناند فوکاسیان ، آنوش ، تهران ، ۱۳۴۸ .

- 2 Ալիք, 1989, մարտի 1:

3-هفده داستان ، ترجمه آلبرت برناردی ، تهران ، ۱۳۴۲ .

4-مگردیچ آرمن ، شمه هفتار ، ترجمه ی. ئاثازیان ، تهران، ۱۳۴۴ .

- 5 Ալիք, 1988, մարտի 8:

6- هوانس تومانیان ، ثروانه، آخ تمار ، آنوش، ترجمه آلك ، تهران ، ۱۳۴۸ .

- 7 «Հայ ժողովրդի պատություն» երկու հատոր, Թեհրան, 1981, «Հայ մշակութային նշանավոր գործիչները», Թեհրան, 1982, «Հայերեն սովորենք» [հայերենի ինքնուսույց], Թեհրան, 1984, «Նոր Ջուղայի գեղանկարչությունը», Թեհրան, 1985,

«Հայերը», Թեհրան 1983, «Թեհրանահայության պատմություն», Թեհրան, Արաքս
ամսագիր, փետրվար 1993-1994 հունվար, «Իրանագիտությունը հայոց մոտ»
Արաքս,

հ.63-64, «Ակնարկ հայկական ճարտարապետության» Արաքս, հ.62, «Ակնարկ
հայկական երաժշտության» Արաքս, հ.72, «Մայրենի բանաստեղծությունը հայ
գրականության մեջ» Արաքս, հ.69, «Ակնարկ հայ տպագրության պատմության»
Արաքս, հ.67-68, եվ այլն:

8 Ալիք, 1982, փետրվարի 24:

Թեհրանում այժմ գործում է «Իրանահայ գրողների միությունը»:

1986 թ. Գ.Խանենցի, Հովիկ Էդգարյանի, Խ.Խաչերի, Էդ.Գերմակիկի
□Բաղդասարյանի□ եվ այլոց մասնակցությամբ հիմնադրվեց «Թեհրանահայ գրական
շրջանակը», որը ունի իր կանոնավոր հանդիպումները եվ մինչ այս հրատարակել է երեք
ժողովածու՝ «Հանդիպում Ա» 1988, «Հանդիպում Բ» 1990, «Հանդիպում Գ», 1993:

Դ. Է - Թեհրանահայ նշանավոր ճարտարապետները

Թեհրանահայությունը ունեցել է անվանի ճարտարապետներ: Թեհրանի
ամենանշանավոր ճարտարապետներից էր Վարդան Հովհաննիսյանը: Նա ծնվել է
1895 թ. Թավրիզում: Կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, ապա փոխադրվելով
Թեհրան, զբաղվել է դասավանդման աշխատանքով: Դասավանդել է Փարիզում,
հաճախել տեղի ճարտարապետական բարձրագույն դպրոցը: Այն ավարտելուց եվ երկու
տարի Փարիզում աշխատելուց հետո նա ձեռնամուխ է լինում պատերազմից ավերված
քաղաքների վերականգնմանը, որ զբաղվում է մինչև 1935 թվականը:

Իրան վերադառնալով, ամբողջապես նվիրվում է իր մասնագիտությանը:
Այսպիսով նա իր բնագավառի մասնագետների մոտ համարվում է Իրանի արդի
ճարտարապետության հիմնադիրը:

Նա հրատարակել է «Նոր ճարտարապետություն» □«Մերմարիե նովին»□ рf рo4
(fiyu kg`j)²: Գնահատվել է, որպես Ռեզաշահի արքունական ճարտարապետ, իր
քառասունամյա աշխատանքի համար:

Ճարտարապետ Լեոն Թադեոսյանը ծնվել է Թեհրանում, Մոզաֆարեդդին Շահի
արքունական ոսկերիչ Խաչատուրի ընտանիքում: Սովորել է Թեհրանում, ապա
Փարիզում: Նրա կառուցած շենքերն են Մարմար □1934-1942□ եվ Սաադաբադ
պալատները, Դարբանդի ոստիկանատունը:

1 Ալիք, 1932, օգոստոսի 10:

Նա Սաադաբադ պալատին կից կառուցել է ապարանքներ յոթ արքայազների
համար: Լեոնը Ռեզա Շահի հեռանալուց հետո նույնպես հաստատվում է ԱՄՆ-ում¹:

Թեհրանի փոստի հին կենտրոնական շենքը եվ Իրանի արտաքին գործերի
նախարարության շենքը կառուցել է Էլգարը □Մարգար Եղիա Գալստյան□: Թեհրանի
սպաների ակումբը ճարտարապետ Գեորգյանի գործն է:

Դ. ը - Թեհրանի հայազգի գիտնականները

Գիտության ասպարեզում իրանահայ համայնքը նշանավոր դեմքեր է ունեցել:
Բժշկապետ Դավիթյան Մկրտչյան-Դավթյանց Կարբեցին թեեվ թեհրանահայ չի եղել,
բայց աշխատել է Թեհրանում որպես Ֆաթհալի Շահի արքունիքի բժշկապետ: Նա
ծնվել է 1786-88 թվականներին Այրարատյան նահանգի Կարբի ավանում: Ավարտել է
Կալկաթայի բժշկական վարժարանը □1811-1812 թթ.□ բժշկի կոչումով: 1831 թ.
հաստատվել է Թեհրանում եվ Ֆաթհալի Շահի արքունիքում կատարած իր բժշկական
ծառայությունների համար արժանացել է «Խան» աստիճանին եվ պարգևատրվել
Առյուծ-Արեգակ ադամանդյա պատվանշանով: Շահի մահից հետո, նա շարունակել է
իր գործը նաեվ Մոհամեդ Շահի արքունիքում²:

Մաթեմատիկոս պրոֆեսոր Սմբատ □Ալեքսանդր□ Աբեյանը ծնվել է 1923 թ.
Թավրիզում: Նախնական կրթությունը ստանալով ծննդավայրում, Թեհրան է
փոխադրվում եվ միջնակարգը ավարտելուց հետո, ավարտում է Թեհրանի
համալսարանը 1945 թ., ապա իր ուսումը շարունակելու համար մեկնում է Միացյալ
Նահանգներ: 1956 թ. արժանանում է դոկտորական աստիճանի Չիկագոյի եվ
Սինսինատիի համալսարաններից: Այնուհետև զբաղվում է դասավանդումով եվ
հետազոտություններով:

Աստղաֆիզիկոս պրոֆեսոր Ալենուշ Տերյանը ծնվել է 1920 թ. Թեհրանում:
Նախնական կրթությունը ստանալուց հետո ավարտել է Թեհրանի համալսարանի
ֆիզիկայի բաժինը եվ ուսումը շարունակելու նպատակով մեկնում է Փարիզ, վեց տարի
հետ

1- کیهان ، ۵ اردیبهشت ۱۳۵۷ .

2 Պարսկահայ տարեցույց, 1930, էջ 309-312:

ստանում պետական ղոկտորական տիտղոս եվ 1956 թ. վերադառնում է Իրան¹: Նա դասավանդումից բացի, գիտական ուսումնասիրություններ է կատարել արեգակնային ֆիզիկայի ասպարեզում: 1964 թ. աշխատել է Գերմանիայի «Ֆրան Հաֆրդ» ինստիտուտի աստղադիտարանում, ապա Իտալիայի Կապրի կղզում եվ ապա Թեհրանի գեոֆիզիկայի աստղադիտարանում²:

Մյուս նշանավոր դեմքերից կարելի է հիշատակել հետեվյալ անձանց. Թեհրանի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի գիտական խորհրդի անդամ դուկտ. Ալեքսանդր Բաղդյանը համարվում էր Իրանի ինը լավագույն գիտնականներից մեկը, որոնց հաջողվել էր շահել «Ալբորզ» մրցանակը լեռնաբանության և ֆիզիոլոգիայի ասպարեզում հայտնաբերել է նոր հորմոն³:

Թեհրանի համալսարանի դասախոս, Ֆրանսիայի գիտությունների ակադեմիայի անդամ դուկտ. Գառնիկը, 1975 թ. Պապ Պողոս 6-րդ-ից ստացավ «Կոմանդոր Պապ» շքանշանը⁴:

Դուկտոր Մարգար Գրիգորյանը եղել է Թեհրանի «Ծարիֆ» համալսարանի ճարտարապետական ֆակուլտետի նախկին տնօրենը: Նա տարիներ շարունակ ղեկավարել է «Տիեզերական կառույցների» միջազգային գիտաժողովը եվ այդ ուղղության հիմնադիրներից մեկն է համարվում⁵:

Թեհրանահայ գիտնականներից են դուկտ. Էմանուել Բերբերյանը լեռնաբան, սելյամուլոգ եվ հրաբխագետ, բազմաթիվ մենագրությունների հեղինակ⁶, դուկտ. Կարո Լուկասը լեռնաբանական, Թեհրանի համալսարանի դասախոս⁶, պրոֆ. Շաքե

1 Արաքս, Թեհրան, 1993, թիվ 61, էջ 7-8:

2 Բաֆֆի օրացույց, Թեհրան, 1994:

3- ڪيھان ۱۷، اسفند ۱۳۵۴ .

Հիշված ինը գիտնականներից էր նաեվ դուկտ. Յուրա Չիլինգարյանը (Աբադանի նավթի ֆակուլտետի դասախոս):

4- ڪيھان ۲۸، دی ۱۳۵۴ .

5- راهنمای اعضای هیات علمی دانشگاهها، تهران، ۱۳۵۵، به کوشش علی اکبر بیهقی .

6 Արաքս, 1993, թիվ 60, էջ 7-8:

Աղաջանյանը լեռնաբանական գրադարաններ, փիլիսոփա, հոգեբան¹, դուկտ. Պարույր Ծմավոնյանը լեռնաբանական համալսարանի հոգեբանության դասախոս²:

Իրանի պետական ու մասնավոր համալսարանների հայազգի դասախոսների եվ գիտաշխատողների թիվը կազմում է մոտ 200 հոգի³:

Դ. թ - Թեհրանի հայկական գրադարաններ

19-րդ դարի կեսերին, դպրոցների հիմնադրման հետ զուգընթաց Իրանում կյանքի կոչվեցին նաեվ հայկական գրադարաններ:

Առաջին գրադարանները հիմնադրվեցին Թավրիզ, Նոր Ջուղա, Ռաշտ եվ Թեհրան քաղաքներում: Հայկական գյուղերում եվս եկեղեցիներին կից գոյություն ունեին գրադարաններ, որոնք գյուղերի հայաթափումից հետո քաղաք փոխադրվելով մեծ մասամբ համալրեցին եկեղեցիների հավաքածուները:

1877 թ. Թավրիզի Ղալա շրջանում հիմնադրվեց հայկական առաջին անկախ գրադարանը:

Թեհրանի հայկական գրադարանները մինչեվ 1930-ական թթ. գործում էին ընդհանրապես դպրոցներին կից, սակայն 1936 թվականին, երբ փակվում են հայոց դպրոցները, «Հայ կանանց բարեգործական միության» ջանքերով այդ գրադարանների գրքերը հավաքվում եվ կենտրոնացվում են: Հետագայում թեմական խորհուրդի որոշումով այդ գրքերը 3-4 հազար հատոր⁴ «Հայոց ակումբի» տնօրինությանը հանձնվեցին: 1970 թ. հիշյալ գրադարանի գրքերը 12 հազար հատորի էր հասնում, որոնք մեծ մասամբ հայերեն էին, բայց եվ կային պարսկերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն եվ ռուսերեն գրքեր⁴:

Արդեն մի քանի տարի է ինչ, Թեհրանի առաջնորդարանում վերսկսել է գրադարանի աշխատանքը:

1 Ալիք, 1976, ապրիլի 19:

2 Ալիք, 1975, փետրվարի 26:

3 Ալիք, 1991, փետրվարի 16:

4 Մերձավոր եվ Միջին Արեւելքի երկրներ եվ... , հ.8, էջ 274-275:

Հարկ է անդրադառնալ նաեվ «Սաքո» գրադարան-գրախանութին, որն իր ստեղծման հենց սկզբից 1933 թ. գրքեր է տրամադրել ընթերցասեր հասարակության չնչին գումարների դիմաց: Այս գրախանութի տիրոջ եվ տնօրենի ջանադրությամբ այն դարձել էր ոչ միայն Իրանի, այլեվ Միջին Արեւելքի ամենախոշոր ու ակտիվ գրախանութներից մեկը: Այս գրախանութը մասնաճյուղեր ուներ նաեվ Իրանի տարբեր քաղաքներում: 1983 թ. նշվեց այս գրախանութի հիմնադրման 50 ամյակը¹:

---

1 «Սաքո» գրատան հիսնամյակ, Թեհրան, 1983:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ԹԵՀՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ

Ե. ա – Թեհրանի հայկական միություններ ու հասարակական հիմնարկներ 1

Թեհրանում հայկական միությունները սկսվեցին կազմակերպվել դեռևս 19-րդ դարի 60-ական թվականներին: 1860-ական թթ. համայնքին ծառայելու ել նրա մտավոր ու կրթա-մշակութային կյանքը զարգացնելու ձգտող մի շարք ազգասերներ հիմնում են Թեհրանի «Ուսումնասիրաց միությունը»: Հիմնադիրներն էին Հովսեփ Գասպարյանը, Միքայել Մարգարյանը եվ Կարապետ Բազիրկանյանը, որոնց ջանքերով 1870 թ. փետրվարին բացվեց թեհրանահայոց առաջին դպրոցը՝ «Հայկազյանը»²:

1871 թ. Թեհրանում հիմնվում է առաջին հայ կանացի կազմակերպությունը՝ «Հայուհիների ընկերությունը», որը սակայն, մեկ տարի աշխատելուց հետո, դադարում է նրա գործունեությունը եվ 1881 թ. վերակազմվում³:

1881 թ. հիմնադրվեց Թեհրանի «Հայ թատերասիրաց միությունը», որտեղ Թեհրանում եղած ժամանակ բեմ է բարձրացել հայ անվանի լեզվաբան Հր. Աճառյանը⁴:

1891 թ. կազմակերպվում է «Թեհրանի ազգային ուսումնասիրական ընկերությունը»⁵:

1904-1905 թթ. կազմակերպվեց «Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերությունը» (ԹՀԿԲԸ)⁶:

1 Սույն բաժնում նպատակ ունենք այն միություններին ու հասարակական հիմնարկներին

ներկայացնել, որոնք ունեն մարգա-մշակութային եվ բարեգործական բնույթ:

2 Բաֆֆի տարեգիրք, 1970, էջ 482:

3 Ն. Մամյան, 70 ամյակ Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերության, Թեհրան, 1975, էջ 27, 38:

4 Էդ. Բաղդասարյան, Թեհրանահայության պատմություն, Արաքս, թիվ 60:

5 Ն. Մամյան, նշվ. աշխ. էջ 40:

6 Նույն տեղում:

Այնուհետեվ կազմվել է երիտասարդական «Կապույտ միությունը», որը ղեկավարում էին հերթաբար Մարգար Ղարաբեգյանը (Դեվ) եվ Հայկ Գարգաշը¹:

Թեհրանի «Հայ ակումբը» հիմնվել է 1918 թ. հունվարի 1-ին, 10.000 ռիալ հիմնադրամով, գտնվում է բաղաթի կենտրոնական մասում, ունի համերգային դահլիճ, հանգստի սենյակներ, խաղասրահներ եվ այլ հարմարություններ²:

1943 թ. իր աշխատանքն սկսեց ակումբի գրադարանը:

Իրանահայ գրողների միության (հիմն 1962 Օ կենտրոնը գտնվում է ակումբի շրջափակում³:

1925 թ. կազմակերպվում է «Հայ կարմիր խաչը» եվ երկու տարի անց, 1927 թ. Թեհրանի հայոց համայնական խորհրդի նախաձեռնությամբ հիմնադրվում է «Թեհրանի հայ կանանց եկեղեցասեր միությունը» որպես եկեղեցական վարչության օժանդակ մարմին⁴:

Հայ Բարերգործական Ընդհանուր Միության Թեհրանի մասնաճյուղի ակումբի հիմնվել է 1929 թ., որը մշակութային լայն աշխատանք է տարել հայ հասարակության մեջ⁵, իսկ կանանց մասնաճյուղը հիմնվել է 1935 թ.:

1943 թ. հիմնվել է հայ համալսարանականների ընդհանուր միությունը: Այստեղ երբեմն ընդհանուր հասարակական բնույթով դասախոսություններ են տրվում իրենց եվ դրսից հրավիրված բանախոսների կողմից⁶:

1939 թ. հիմնադրվեց «Հայ կին միությունը»: Այժմ ունի հերթական դասախոսություններ, հրատարակել է «Հայ կինը»՝ հայ կնոջ տարազի մասին⁷:

1 Գալուստ Խանենց, Լուսամուտ, Թեհրան, 1993, էջ 7:

2 Ալիք, 1931, հոկտեմբերի 1:

3 Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 8:

4 50-ամյակ Թեհրանի հայ կանանց եկեղեցասեր միության, Թեհրան, 1978, էջ 9-13:

5 «Պահակ», թիվ 5, 1952, մայիս, էջ 5:

6 «Պահակ», թիվ 5, 1952, մայիս, էջ 7:

7 Ալիք, 1989, հոկտեմբերի 1:

Չարմահաի հայ ուսումնասիրաց միությունը հիմնադրվել է 1930 թ. Աբադանուս, իսկ Թեհրանի մասնաճյուղը հաստատվել է 1943 թ.¹, երբ Իրան-Իրաքյան պատերազմի հետեվանքով (1980-1988 Օ հայ կանքը դադարեց Աբադանում, Թեհրանի մասնաճյուղը պաշտոնապես դարձավ միության կենտրոնական գլխավոր կազմակերպությունը, որը ունի բավարար հնարավորություններ:

1944 թ. հիմնվել է Հայ մշակութային «Մշակույթ» միությունը²: 1950 թ. հետեվյալ չորս միությունների՝ հայ երիտ. մշակութային միության, Միտք եվ Արվեստ ընկերակցության, Իրանահայ մշակութային միության եվ «Հայրենիք» մշակութային միության բեկորներից կազմվել է հայ մշակութային «Արարատ» միությունը³: Այժմ միությունը կոչվում է «Հայ մշակութային Արարատ կազմակերպություն» եվ ունի ընդարձակ հնարավորություններ (դահլիճներ, մարզավան եվ այլն): 1972 թ. վարչապետ Հովեյդան 10 միլիոն ռիալ նվիրեց մարզավանի ձմեռային մարզասրահի կառուցման համար⁴:

1957 թ. մայիսին Թեհրանում հիմնվեց «Գարուն» ակումբը, մի խումբ հայ երիտասարդների ջանքերով: Այստեղ ժամանակ առ ժամանակ կազմակերպվում էին ընթերցողների հավաքներ, դասախոսություններ, ժողովներ, գրական գեղարվեստական երեկոներ⁵:

Թեհրանում կազմակերպված մյուս միությունները, որոնք մեծ մասամբ այսօր եվ շարունակում են իրենց աշխատանքը հետեվյալներն են.

Ծախազիզ մարզամշակութային միությունը Հեշմաթիե թաղամասում, հիմնադրվեց 1962 թ. հոկտեմբերին⁶:

1 Պատմություն Չարմահալի գավառի հայ ուսումնասիրաց միության, Թեհրան, 1957,

էջ 84:

2 «Պահակ», թիվ 8, 1952, օգոստոս, էջ 18-19:

3 Նույն տեղում, թիվ 5, էջ 7: Ալիք, 1994, ապրիլի 21, նաեվ ՀՄԱԿ, 40 ամյակը,

Թեհրան, 1984:

4 Ալիք, 1972, սեպտեմբերի 2:

5 Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրներ... հ.8, էջ 274:

6 Ալիք, 1974, սեպտեմբերի 9:

Հայ մշակութային Սիփան միություն, Նարմաք-Ջարքեշ թաղամասում, հիմն. 1964թ.¹:

«Արփի» մարզամշակութային միությունը, Մաջիդիեի Արարատ դպրոցի շրջափակում, հիմն. 1968² թ.:

«Հայ մայր» միությունը, Մաջիդիեի թաղամասում, հիմն. 1973 թ., որի նպատակն էր «բարձրացնել թաղամասի մայրերի մտավոր մակարդակը եվ այլն»³:

Իրանահայ Ազգային եվ Մշակութային Միությունը հիմնվեց 1979 թ.: Մինչեւ 1983 թ. թե՛ աշխատանքներ կատարեց, նրա կենտրոնատեղիում հաճախ տեղի էր ունենում դասախոսություններ, դասավանդումներ, գրական-գեղարվեստական ծրագրեր եվ այլն: 1979-1986 թթ. նախագահն էր մեծանում բանաստեղծ Գալուստ Խանենցը:

«Արմենուհի» միությունը հիմնադրվել է 1974 թ., «Հայ կին» միության ջանքերով⁴:

«Ալեքս» միությունը Նարմաք թաղամասում 1979 թ.⁵:

Հայ մշակութային «Սանահին» միությունը, Վահիդիե թաղամասում, հիմն. 1979 թ., ունի գրադարան, թատերախումբ, միության գրական բաժանմունքը ճոխ ծրագրեր էր կազմակերպում հայ գրականության նշանավոր դեմքերի մեծարման եվ ծանոթացման առնչությամբ⁶: 1994 թ. նվազել է նրա գործունեությունը:

«Անի» կանանց միությունը հիմնադրվել է 1980 թ. «Հայ կին» միության կից Սարդարապատ (հեշմաթիեՕ) թաղամասում: Միությունը չունի սեփական կենտրոնատեղի եվ օգտագործում է Սահակյան դպրոցի եվ Սարդարապատ միության սրահը⁷:

Հայ բժիշկների միությունը հիմնվել է 1980 թ.: Նրա կենտրոնատեղին է Ավետիսյան բուժարանը:

1 Ալիք, 1989, նոյեմբերի 23-25:

2 Ալիք, 1974, սեպտեմբերի 10:

3 Ալիք, 1974, օգոստոսի 4:

4 Ալիք, 1981, մայիսի 4:

5 Ալիք, 1981, հուլիսի 23:

6 Ալիք, 1981, մարտի 4:

7 Ալիք, 1990, մարտի 5, 1981, մայիսի 23:

Հարկ է ավելացնել, որ նույն թվականին Իրանում կային 120-150 բժիշկների, որոնց 90 տոկոսը Թեհրանում էին հաստատված¹:

Հայ մշակութային «Սարդարապատ» միությունը, Հեշմաթիե (Սարդարապատ) թաղամասում հիմնվել է 1983 թ.: Ունի 200 քմ տարածքի վրա կառուցված երկհարկանի շենք, որպես կենտրոնատեղի, սակայն օգտագործում է նաեվ «Արարատ» մարզավանի հնարավորություններից²:

1979-80 թթ. շինարարական աշխատանքը վերջանալով, հիմնվում է Մաջիդիեի «Հայ Տունը», որի իսկական բարերարի՝ Վահրամ Սուքերյանի անունով «Սուքերյան սրահ» է կոչվում:

Թեհրանում մինչ այժմ հիմնադրվել են չորս ծերանոցներ. դրանցից ամենահինը գտնվում է քաղաքի կենտրոնական շրջանում (Շահաբադ, փող. Սեյեդ Հաշեմ, թիվ 140: 1974 թ. նրանում ապրում էին ինը կանայք: Ծերանոցը հիմնվել է 1950-ական թթ.³:

1965 թ. Չիլոյան ազգային ծերանոցը հիմնվել է ազգային բարերար հանգուցյալ Պողոս Չիլոյանի ջանքերով, որը 1968 թ. մարտի 30-ին փոխանցվեց Իրանի հայ կաթողիկե առաջնորդարանին⁴:

1979 թ. հիմնադրվել է նաեւ «Սոսե մայրիկ» հանգստյան տունը, որի հարկի տակ ապրում են տասնվեց հոգի (1989 թ.): Ծերանոցի աշխատանքը սկսել է Թերհանի հայ կանանց բարեգործական ընկերության նախաձեռնությամբ, որը վաղուց ի վեր մտադիր է եղել այդ գործը ի կատար ածելու, սակայն 1979 թ. է հաջողել այն իրականացնել⁵:

Թեհրանում աշխատում էր նաեւ հայ կաթողիկե աղքատախնամ միությունը⁶:

- 1 Ալիք, 1980, օգոստոսի 7:
- 2 Ալիք, 1990, օգոստոսի 18:
- 3 Ալիք, 1974, հունիսի 18:
- 4 Բաֆֆի տարեգիրք, 1969, էջ 482:
- 5 Ալիք, 1989, նոյեմբերի 27:
- 6 Ալիք, 1970, մախսի 7:

Թեհրանում հայկական բուժարանի ստեղծման մտահղացման պատմությունը վերադառնում է 1944 թ. այդ թվականին հայ համայնարականների ընդհանուր միության նախաձեռնությամբ հիմնադրվում է այն եւ 1970 թ. շնորհիվ ազգային բարերար Արզուման եւ Մարգարիտ Ավետիսյանների, ի հիշատակ իրենց վաղամեռ որդու Ավետիս Ավետիսյանին, մեծ նվիրատվությամբ բուժարանը օժտվեց սեփական շենքով եւ Ա.Ավետիսյան ազգային բուժարան կոչվեց¹:

1980-ական թվականներին Նարմաք հայաինոծ թաղամասում շնորհիվ դոկտ. Վիգեն Զարգարյանի ջանքերի, հիմնադրվեց Գրիգորիս բուժարանը: Հիշատակված երկու բուժարաններն առ այսօր շարունակում են իրենց աշխատանքները²:

Ներկայումս Թեհրանի ավելի նշանակալից եւ գործույա միություններն են ՀՄԱԿ-ը, Սիփան միությունը, Հայ ակումբը, ՉՀՈՒՄ-ը, Հայ կին միությունը, Բաֆֆի միությունը եւ ԻԱՄՄ-ն:

Ե. բ - Թեհրանի հայկական մամուլը, հայկական հրատարակությունները եւ տպարանները

Իրանահայ գաղութում առաջին հրատարակությունը եղել է «Սաղմոսարանը», որը լույս է տեսել 1638 թ. Նոր Ջուղայում³: Ինքնահնար եւ ինքնաշեն տպագրական մեքենայով (որը ստեղծվեց Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով 1636-1638 թթ.)⁴: Այսպիսով, առաջին տպագրական մամուլի ստեղծումն ու տպագրված գիրքը Իրանում եւ Միջին Արեւելքում վերագրվում է հայերին⁵:

- 1 Բաֆֆի տարեգիրք, 1969, էջ 491, Ալիք, 1979, մախսի 10, Ալիք, 1992, նոյեմբերի 14:
- 2 Արաքս, 1993, թիվ 60, հոկտեմբեր, էջ 10:
- 3 Լ.Գ.Մինասյան, Նոր Ջուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը, Ն.Ջուղա, 1972, էջ 17:

۴- ادیک باغدا سارسان (کُرمانيک)، نگرشی بر ثات ارمنى، آراکس، شماره ۶۸-۶۷، ص ۳.

5 Նույն տեղում:

Իրանահայ առաջին տպագրված գրքի եւ տպագրության թվականի մասին շփոթել են Գարեգին Լեվոնյանը¹ եւ Հ.Հ.Մարտիրոսյանը²:

Նախորդ գլուխներում արդեն հիշատակված Թեհրանահայ սուսումնասիրաց ընկերությունը (հիմնադիրներ՝ Մ.Սարգսյան, Հ.Գասպարյան եւ Կ.Բագիրկանյան), որը ամենաուշը հիմնադրվել էր 1870 թ., ինչպես նշել ենք նրանց ջանքերով հիմնադրվեց Հայկազյան դպրոցը: Նրանք կրթական այս գործունեությունը լրացնելու նպատակով որոշում են Թեհրանում հիմնել մի հայկական տպարան եւ այդ կապակցությամբ Միքայել Մարգարյանը նամակագրություն է սկսում Ջավայի հայոց հետ: Նախքան 1888 թ. բանակցությունները շարունակվում են Ջավայի հայ համայնքում, Թեհրանում հայկական տպարան հիմնելու օգտին լինելիք նպաստի համար, որի քանակն էլ 1000 գիլդր (շուրջ 275 թուման) էր որոշվել³: Այսպիսով նրանց նյութական օժանդակությամբ հավանաբար 1890 թվականին⁴ (սույն թվականը անշուշտ 1888 թվականից հետո եւ 1894 թ. առաջ է եղել) հիմնվում է Թեհրանի առաջին Ջավահայ տպարանը: Իրանի առաջին թերթը «Շավիղը» լույս է տեսել հենց այս տպարանում: Նույն տպարանում է տպագրվել նաեւ «Աստղ արեւելյան» շաբաթաթերթը:

Այնուհետեւ մինչեւ 20-րդ դարի երկրորդ կեսը Թեհրանում հիմնվում են հայկական այլ տպարաններ. Փարոս (1901-1963), Մողերն (ներկայիս Ջադիդ 1922-ից), Վերածնունդ 9Բոբոխ, 1933-1953, Իրանշահի (1942-1956), Ալվան (1943-1952), Ալիք (1950), Նուրբախշ (Մասիս, 1955), Անի (1956-1980), այժմ հայկական չէ եւ վերանվանվել է Նախութին, Արաքս (1955), Նաիրի (1959), Ֆարաբի (1975) եւ մի շարք այլ տպարաններ, որոնց հիմնադրման ստույգ տարեթիվը անորոշ է 9Անիվ, Բոսֆոր, Գարուն, Գուտենբերգ, Գրոն, Թեհրան, Խայամ, Չափքար, Ռազի, Ուշանայի, Ֆրանսուա Մալեք

- 1 Գ.Լեվոնյան, Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը, Երեւան, 1958, էջ 84:
- 2 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ... Բ.8, էջ 267:
- 3 Բաֆֆի տարեգիրք, 1970, էջ 277-283:
- 4 Լ.Գ.Մինասյան, Մողերն տպարանը եւ իր տպագրած գրքերը 1922-1982 թթ., Ն.Ջուղա, 1984, էջ 14:

Քարամ)¹:

Մողերն տպարանը մինչեւ այսօր ավելի քան 300 անուն հայերեն գիրք է տպագրել:

Ներկայիս հայկական տպարաններ են՝ Մողերն (Ջադիդ), Ալիք, Նաիրի, Արաքս, Նուրբախշ, Ֆարաբի:

Թեհրանում բազմաթիվ չեն հայկական հրատարակչությունները: Որպես հրատարակիչ աշխատել են Ալիք թերթի հրատարակչությունը, եւ Նաիրին (տպարան եւ հրատարակչություն): Թեհրանի տպարանները ներկայումս օժտված են համակարգչային համակարգերով, այսպիսով այժմ հնարավոր է հայկական տպագրություններ ձեւակերպել մեծ թվով հայկ. եւ պարսիկ տպարաններում: Վերջին տարիներին Թեհրանում իրենց աշխատանքն են սկսել հայերեն համակարգչային գրաշարության հիմնարկներ (այժմ երեք հիմնարկություն):

Ինչպես նշեցինք, իրանահայ առաջին տպագիր թերթը Թեհրանի «Ջավահայ» տպարանում տպագրված «Ծավիղ» շաբաթաթերթն է, որը լույս է տեսել 1894-1897 թթ.: Ստորեւ ներկայացվում են Թեհրանում տպագրված պարբերական մամուլը, նրա բովանդակության բնույթը, հրատարակման թվականը եւ խմբագիրը ըստ ժամանակագրական կարգի²:

1 Նույն տեղում, էջ 13-14 :

2 Սույն ցանկը պատրաստելիս օգտագործել ենք հետեւյալ աղբյուրները, աշխատելով

լրացները եւ ուղղել նրա պակասն ու վրիպումները:

- Բաֆֆի տարեգիրք, 1970, էջ 277-290:

- Լ.Գ.Մինասյան, Իրանահայ պարբերական մամուլը 1894-1994, Ն.Ջուղա,

1944:

- Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ... Բ.8, էջ 267-268:

- Հ.Փահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեւան, 1989, էջ 302-310:

- Բաֆֆի տարեգիրք, 1971, էջ 227-240:

- Մ.Բաբլոյան, Հայ պարբերական մամուլը - 1794-1980, Երեւան, 1986:

- Ալիք, 1994, մարտի 5, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 1993, օգոստոսի 22, մայիսի 5:

- Արաքս, 1993, նոյեմբեր-դեկտեմբեր (թիվ 61):

1. Ծավիղ - Ազգային, գրական եւ քաղաքական շաբաթաթերթ (1894-1897).

Անդրեաս Բեկնազարյան (ա), Հ.Մասեհյան (1894 թ.), Վրթանես Փափազյան (խ.)¹:

2. Աստղ արեւելյան - Ազգային, գրական եւ քաղաքական շաբաթաթերթ, 1896 - Գելոֆյանց Սոկրատ (խ.):

3. Արշալույս - Երկշաբաթաթերթ, 1912 թ., Արսեն Միքայելյան (ա.), Ջորա Սագինյան, Հ.Հովհաննիսյան (խ.):

4. Առավոտ - Ծաբաթաթերթ, 1919-1920, Համբարձում Բազիլ (ա.), Ջորա Սագինյան, Հ.Հովհաննիսյան (խ.):

5. Իրանի աշխատավոր - Ծաբաթաթերթ, 1920-1921, Վահան Մետրոպոլիտան (ա.):

6. Իրանի առավոտ - Ծաբաթաթերթ, 1919²:

7. Բոբոխ - Ազգային-հասարակական, սոցիալ-դեմոկրատական, երգիծազավեշտական երկշաբաթաթերթ, ապա շաբաթաթերթ, 1920-1942 թթ., Արմենակ Աղայան (ա), Հայկ Գարգաշ (ա. եւ խ.), համարվում է իրանահայ առաջին երգիծաթերթը:

8. Հորիզոն - Հասարակական եւ աշխատավորական շաբաթաթերթ, 1920, Հակոբ Հովհաննիսյան (ա.):

9. Ռանչբար Իրանի - Հասարակական աշխատավորական, 1921-1924, «Իրանի աշխատավորի», պարսկերեն թարգմանություն, Վահան Մեսոպյան:

10. Նոր կյանք - Քաղաքական, հասարակական եվ գրական շաբաթաթերթ, հետագայում՝ եռօրյա, Ստ.Խանբաբյան (ա.), Վարդան Հովհաննիսյան, Օննիկ Մխիթարյան (խ.):

11. Բանվոր - Հասարակական-քաղաքական եվ գրական շաբաթաթերթ, 1923-1925 թթ. Ծերուն Գինոսյան (ա.), Ղազար Սիմոնյան (խմբագրական մարմնի գլխավոր խմբագիր):

12. Մեհյան - Ծաբաթաթերթ, 1924, Ավետիս Եղիայան (խ.):

1 ա - արտոնատեր, խ - խմբագիր:

2 Լ.Մինասյանը չի հիշատակել այս թերթը. Էսմայիլ Ռայիցը նշանակել է, սակայն 1918 թ., Բաբլոյանը 1919 թ. կասկածով է նշել:

13. Նոր պատգամ - Գրական-գեղարվեստական ամսագիր, «Միտք» միության հրատարակություն, Հ.Հովհաննիսյան (ա.), Մ.Ղարաբեգյան (խ.):

14. Ռանչպար - Հասարակական, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ, հետագայում՝ եռօրյա, 1924, Ա.Եղիայան (խ.):

15. Գաղափար - Հասարակական, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ, հետագայում՝ եռօրյա: 1925-1927: Արշակ Ղազարյան (խ.), Ա.Բեջանյան (ա.):

16. Նոր գաղափար - Տարեգիրք, լույս է տեսել մեկ գիրք (1926):

17. Պարսկահայ տարեցույց - Տարեգիրք, 1927, 1929 եվ 1930, Հայկ Գարգաշ (խ.):

18. Նոր խոսք - Քաղաքական, հասարակական, գրական եռօրյա, Ս.Սիմոնյան (խ.), 8-րդ համարից սկսած մեկ էջը՝ պարսկերեն:

19. Վերածնունդ - Քաղաքական, հասարակական, գրական օրաթերթ, 1930-1953, Հայկ Գարգաշ (ա. խ.) մինչև 1941 թ. շաբաթաթերթ, ապա եռօրյա, 1943 թ. օրաթերթ, 1947 թ. եվ 1948 թ., 1951 եվ 1952 թթ. ունեցել է բացառիկ համարներ 29 նոյեմբերին նվիրված սով. Հայաստանի 27-րդ, 28-րդ, 31-րդ եվ 32-րդ տարեդարձին:

20. Ալիք - Քաղաքական-հասարակական եվ գրական-գեղարվեստական շաբաթաթերթ (1931-1934), ապա երկօրյա (1935-1940), ապա օրաթերթ (1941-ից հետո):

21. Արուսյակ - Քաղաքական-հասարակական, գրական, տնտեսական եվ իրանագիտական երկօրյա, ապա օրաթերթ, 1935-1936, Արտաշես Նազարյան (ա. խ.):

22. Նոր հասկեր - Մանկապատանեկան երկշաբաթաթերթ, 1935-1936, Մարգարիտ Սարվարյան (ա. խ.), Մուշեղ Սարվարյան (խ.):

23. Նոր էջ - Գրականության տարեկան պարբերագիրք, 1935-1975, Զորայր Մ.Սիրզոյան, Արշավիր Մկրտչյան, Գ.Խանենց եվ ուրիշներ:

24. Նավասարդ - Գրական, գիտական երկամսյա հանդես. 1937-1939, Մ.Մկրտչյան (հրատարակիչ), Հ.Թադեոսյան (խ.), Տաճատ Պողոսյան (խ.):

25. Բոբոշ պատանեկան - Երկշաբաթաթերթ, 1940-1943, Հայկ Գարգաշ:

26. Նոր աղբյուր - Մանկապատանեկան ամսագիր, 1942-1945, Անդրե Տեր-Օհանյան (խ.):

27. Լույս - Գրական-գիտական երկամսյան հանդես, 1943-1945, Հ.Թադեոսյան (խ.), Հ.Գրիգորյան (խ.), Տ.Պողոսյան (խ.):

28. Ցախավել - Երգիծական, պատկերազարդ երկշաբաթաթերթ, 1943-1958, Եր.Բազեն Միրզոյան (խ.):

29. Մշակույթ - Հայ մշակութային միության, տեղեկագիր, 1944, ընդամենը մեկ համար 12 էջով:

30. Գարուն - Հայ պատանեկան մշակութային միության հրատարակություն, 1945, ընդամենը երկու համար:

31. Աշխատանք - Քաղաքական, հասարակական եվ գրական եռօրյա, ապա՝ օրաթերթ, 1946-1947. Գ.Հակոբյան (ա.):

32. Գիտություն եվ արվեստ, Հայ համալսարանականների ընդհանուր միության հրատարակություն, 1946, մեկ համար:

33. Ազդարար ճշմարտության - Հոգեվոր պարբերաթերթ ամսագիր. Աղվենտիստ եկեղեցու հրատարակություն, 1947, Հ.Տ.Գրիգորյան (խ.), երեք համար:

34. Արբի - Գրական, հասարակական ամսագիր, 1949-1955, Հովսեփ Թադեոսյան 9խ.Օ. Մատի մանկական Արբիի հավելված:

35. Արմենուհի - Գրական, պատմագիտական եվ արվեստի ամսօրյա հանդես, 1949-1955. Անդրե Տեր-Օհանյան (ա.):

36. Լուսաբեր - Մանկապատանեկան ամսագիր, 1949-1971, Աշոտ Մուրադխանյան

37. Էրոս - Գրական ժողովածու, 1950, Նորայր Ստեփանյան, մեկ համար:(ա. խ.):

38. Նոր այգ - Ծաբաթաթերթ, 1951-1953, Ս.Սարգսյան (ա.):

39. Պահակ - Հասարակական, քաղաքական եվ գրական ամսագիր, ապա երկօրյա. 1951-1952, Մուշեղ Մաստյան (ա. խ.):

40. Ծանթ - Պարբերական հրատարակություն, Հայոց Դավթյան, Քուշեշ, Մարիամյան դպրոցների, ամսագիր, 1958, երկու համար:

41. Արարատ, Ամսագիր ՀՄԱԿ հրատարակություն 1959-1960. Սեվակ Սագինյան (խ.):

42. Ալիք ամսագիր, 1961-1963

43. Խաչբառ - Պարբերական, 1962: Վարդան Նազարյան:

44. Տեղեկատու - Իրանի հայ ավետարանական եկեղեցու գործակալության կրոնական պարբերաթերթ, 1962-1964:

45. Արմեն - Գրական, գեղարվեստական, գիտական, մարզական ամսագիր, 1963, երկու համար:

46. Ալիք - պատանեկան, երկշաբաթաթերթ, 1969-1978, Ռ.Ստեփանյան (ա.), Ժ.Ղարիբյան (խ.):

47. Բաֆֆի տարեգիրք, 1969, 1970, 1971, գրական, պատմաբանասիրական, մշակութային հանդես, Տ.Պողոսյան (խ.):

48. Հուր - Պատմագիտական, գրական, բանասիրական եվ մշակութային ամսագիր, 1971-1974, դոկտ. Գագիկ Հովակիմյան (ա. խ.), հայերեն-պարսկերեն:

49. Նոր խոսք - Ծաբաթաթերթ, Հայ մշակութային կենտրոն, 1979-1980, Սուրեն Համբարչյան (խ.):

50. Փյունիկ - Քաղաքական, հասարականա եվ գրական շաբաթաթերթ, 1979-1983, Ժորժ Համբարչյան (ա. խ.):

51. Անդիշե վա հոնար Զմիտք եվ արվեստՕ, Պատմական, գիտական, գրական ամսագիր, 1954, պարսկերենով, հայերեն բաժնի խմբագիր Հ.Խալաթյան:

52. Ծիածան - Գրական-մշակութային եվ հասարակական ամսագիր, 1982-1988, Ի.Ա.Մ.Միության հրատարակություն, Կ.Օհանջանյան (ա.):

53. Արաքս - Գրական-մշակութային, հասարակական ամսագիր 1987 թվականից առաջին երկու համարը կրել է «Արազ» անունը, իսկ հետո, փոխվել է «Արաքս»-ի: Ունի պարսկերեն բաժին, Հակոբ Գրիգորյան (խ.), ապա Ա.Եսայան (խ.):

Վերոյիշյան պարբերական մամուլից բացի, Թեհրանում լույս են տեսել նաև հետևյալ ձեռագիր կամ լուսապատճենի եղանակով բազմացված մամուլը.

1. Փարոս (1901)

2. Ասեղ (1920)

3. Սպարտակ (1920)

4. Տեղեկատու (1921-1922)

5. Պատանի (1923-1924)

6. Կայծ (1925)

7. Կաթիլներ (19800)

8. Ժայռ (1932-1933)

9. Լույս (1933)

10. Մեղու (1933)

11. Ուսանող (1934)

12. Զարթոնք (1954)

13. Ծարժում (1954)

14. Աղբյուր (1954-1960)

15. Փեթակ (1962)

16. Զառակիր (1963-1990)

17. Հուր (1967)

18. Ուսանողական (1970-1971)

19. Անահիտ (1972)

20. Արդ (1972)

21. Պ.Կ. (1972)

22. Մենք (1974)

23. Արարատ (1977-1989)

24. Հայ համալս. ընդ. միություն (1978-1982)

25. Աշակերտ (1979-1983)

26. Հեղափոխական ճամբով (1979-1982)

27. Արեվելք (1980)

28. Սուրհանդակ (1980-ից)

29. Այբուբեն (1981-1982)

30. Ուսուցիչ (1981-1982)

31. Տեղեկատու թեհր. հայոց թեմի (1982)

32. Տեղեկատու հայկ. դպրոցի (1982-1983)

33. Տեղեկատու հայ ճարտ. (1987)

Ներկայումս Թեհրանում լույս է տեսնում Ալիք օրաթերթը, Արաքս և Սուրհանդակ ամսագրերը: 1894 թ. մինչեւ 1994 թ. ընդհանուր հաշվով 85 անուն թերթ է տպագրվել Թեհրանում:

Ե Զ Ր Ա Հ Ա Ն Գ Ո Ւ Մ

Հայերը դեռեվս մ.թ.ա. 6-րդ դարից եղել են Իրանում: Նրանք հիմնականում հայկական զորամասերն էին, որոնք վասալական պարտափորություն էին կատարում, ծառայելով Աքեմենյան պետությանը: Զգալի թիվ էին կազմում նաեւ հայ առեւտրականներն ու արհեստավորները: Հայերը որպես բնիկներ հնագույն ժամանակներից ապրել են Ատրպատականում կամ Պարսկահայքում:

Պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում հոծ թվով հայեր փոխադրվել են Իրան, սակայն ամենաբազմամարդ բռնագաղթը կատարվեց Շահ-Աբբաս մեծի օրոք: Բռնագաղթի գլխավոր պատճառներն էին.

ա. դատարկել Հայաստանը հայ բնակիչներից որպեսզի թուրք բանակը պարենամթերք չկարողանար հայթայթել շեն բնակավայրերից.

բ. փոխադրել Հին Ջուղան՝ որպես արեւելքի եւ արեւմուտքի առեւտրական ամենախոշոր հանգույց, դեպի Իրանի կենտրոնական շրջանը, երկրի տնտեսական կյանքին զարկ տալու նպատակով:

Թեհրանահայ համայնքը ստեղծվել է 18-րդ դասի կեսերին, երբ արդեն Թեհրանը դարձել էր Իրանի մայրաքաղաք: Այսուհանդերձ թեհրանահայ կյանքը մինչեւ 19-րդ դարի երկրորդ կեսը չընթացավ աշխույժ հունով: 19-րդ դարի 60-70ական թթ. ստեղծվեց ուսումնասիրաց ընկերությունը, որի ջանքերով հիմնադրվաց Հայկազյան դպրոցը, նույն ընկերության ջանքերով եւ հետեւողականությամբ եւ ջավահայերի նյութական օժանդակությամբ 1890-1894 թթ. հիմնադրվեց թեհրանահայ առաջին «Ջավահայ» տպարանը, որտեղ տպագրվեց իրանահայ առաջին թերթը՝ «Շավիղ» շաբաթաթերթը:

Հայ համայնքն իր բուն մասնակցությունը ցուցաբերեց նաեւ Իրանի քաղաքական-տնտեսական-հասարակական եւ մշակութային կյանքի զարգացմանն ու վերելքին եւ այդ առնչություններով սակայն նշանավոր հայ անձինք ժրաջանորեն աշխատեցին եւ կերտեցին նորություններ երկրի համար: Հատկանշելի են Էնկուրույան ընտանիքը, Մելքոն Խանը, Հով.Մասեհյանը, Եփրեմը եւ ուրիշներ:

Քաղաքաբնակ հայերի հասարակական կազմը համապատասխանում էր երկրում գոյություն ունեցող դասակարգային շերտավորմանը: Այսուհանդերձ, քաղաքային հայ բնակչության հասարակական-տնտեսական դրությունը եվս իր յուրահատուկ գծերն ուներ: Դրանցից մեկն այն է, որ քաղաքային հայ բնակչության մեր խոշոր ձեռնարկատերերը աննշան տոկոս էին կազմում: Տեղական գործարար շրջաններում հայերը հազվադեպ են միջին ձեռնարկատերերի դիրքից ավելի վեր բարձրացել: Այդ երեվույթի պատճառը ամենից առաջ երկրում առհասարակ արդյունաբերական արտադրության թույլ զարգացած լինելն է, ինչպես նաեւ լայն գործարար ակտիվության բացակայությունը: Ընդհուպ մինչեւ 1946 թ. երկրի հայ բնակչության մեծամասնությունը առաջվա պես կազմում էին գյուղացիներն ու արհեստավորները:

Թեհրանահայության թիվը մասնավորապես 20-րդ դարի կեսերից սկսեց արագորեն եւ միանգամայն աճել: 1946 թ. հետո մեծ ներգաղթի տարիներին հազարավոր հայ գյուղացիներ, իրենց տու ու տեղը թողնելով շտապում են հայրենիք ներգաղթելու: Սակայն նրանցից շատերին չհաջողվեց հայրենիք մեկնել, այսպիսով բնակչություն հաստատեցին մայրաքաղաքում:

Առհասարակ հայ գյուղացիությունը ապրելով մեծ կավածատերերի բռնապետական ճնշումների ներքո, առիթ էր փնտրում իրեն ազատելու այդ աներանելի թվացող իրավիճակից եւ 19-րդ դ. դանդաղորեն գաղթում էր քաղաքներ, մասնավորաբար Թեհրան:

Ինչպես նշվեց, հատկապես 1946 թ. հետո գավառաբնակ հայությունը հայրենադարձությունը գնահատեց փրկության ելք եւ նրանցից հազարավոր անձինք հաջողեցին հայրենիք մեկնել:

Թեհրանի հայ բնակչության աճի հետեւանքով հասարակական հիմնարկությունների կարիքը ավելի շատ էր զգացվում, ուստի 20-րդ դարի սկզբից սկսած հիմնադրվում են դպրոցներ, եկեղեցիներ, թատրոններ եւ այլն:

1944 թ. ստեղծվում է թեհրանահայ թեմը եւ մինչեւ 1960 թ. Իրանի առաքելական եկեղեցին կապված էր Էջմիածնին: Այդ թվականությունից հետո հայկական թեմերը անջատվեցին Մայր աթոռից եւ միացան Անթիլիասի կաթողիկոսության: Նկատի ունենալով ներկա իրականությունները եւ ՀՀ անկախության հռչակումը 1991 թ. սեպտեմբերին, Թեհրանի հայոց եկեղեցին անհրաժեշտաբար կարիք է զգում իր կապերը Ս.Էջմիածնի հետ ավելի սերտ եւ օրգանական դարձնելու:

Թեհրանահայությունը ունենալով իր ավանդը մշակութային տարբեր բնագավառներում (դպրոց, համալսարան, երաժշտություն, արվեստ, թատրոն, գրականություն, ճարտարապետություն, գիտություն, մամուլ եւ այլն) ունի էլ ավելի մեծ պարտականություններ ու անելիքներ, սակայն նկատի ունենալով՝ ա-Շահի վարչակարգի գործունեությունը 1950-ական թթ.-ից հետո, բ-Իսլամական կարգերի հաստատումը Իրանում (1979 թ.), գ-համայնքի ներքին գաղափարական, հասարակական եւ մշակութային մրցակցություն եւ գործունեության նվազումը իրանահայ գաղթօջախում մասնավորապես Թեհրանում ստեղծվել է լճացում՝ հասարակական, մշակութային խիստ պասսիվություն:

Եթե 19-րդ դարի վերջերում ել 20-րդ դարի սկզբից մինչեւ 50-ական թթ.-ում իրանահայությունը ել մասնավորապես թեհրանահայությունը նշանակալից դեր ունեն Իրանի քաղաքական, հասարակական ել պետական շրջանակներում, ժամանակի ընթացքում այդ դերը հասել է իր ամենամեծագույն մակարդակին գաղթօջախի ողջ պատմության համեմատությամբ: Այսօր նույնիսկ նա չի տիրում իր դպրոցներին, մայրենի լեզվի ել կրոնի ուսուցման մակարդակը հասել է ողբալի վիճակի, հայոց պատմության առարկան բոլորովին դուրս է հանվել դպրոցների ծրագրից:

Թեհրանահայ համայնքը 19-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչեւ 20-րդ դարի 50-ական թթ. ապրեց ծաղկման շրջան, ել դրանից հետո ժամանակի ընթացքում, աստիճանաբար կորցնում է իր նախկին հեղինակությունը ել գնում է զոհ դառնալու իրանականացման ծրագրի ճիրանների մեջ:

Այս բոլորով հանդերձ 1988 թ.-ից հետո երբ սկիզբ առավ դարաբաղյան շարժումը ել պատահեց մեծ երկրաշարժը, որի ընթացքում թեհրանահայությունն էլ ունեցավ իր ազդեցիկ դերը օժանկություններ ցուցաբերելու գործում, մանավաճը 1991 թ.-ից հետո (ՀՀ հռչակում) թեհրանահայ համայնքի մեջ նկատվում է ինչ որ չափով աշխուժություն ել ակտիվություն՝ հասարակական, մաշկութային ել առեվտրական ասպարեզներում, ել միայն այս ակտիվ գործունեության շնորհիվ համայնքը ի վիճակի ել զոսու կդառնա փրկվելու լճացումից, զարկ տալ ու իր կյանքի բարելավմանը բոլոր բնագավառներում ել կը կարողանա պահել իր ազգային ինքնությունը:

Ինչպես հիշատակվեց, Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման օրվանից (1991 թ. սեպտեմբերի 21) տեղի են ունեցել շրջադարձային փոփոխություններ հայ-իրանական բազմակողմանի հարաբերությունների բնագավառում, որոնք պայմանավորված են հետեւյալ պատճառներով.

1 - Սովետական իշխանության փլուզումով վերացվել է գաղափարական-քաղաքական անհամաձայնությունները Իրանի ել Հայաստանի միջև:

2 - Արցախյան պատերազմում ձեռք բերված հայկական հաջողությունները ել որպես հետեւանք հայ-իրանական սահմանների ընդարձակումը ել ադրբեջանցիների ազգայնամուլական ցանկությունների (Մեծ Ադրբեջանի ստեղծումը) անգույնացումն ու անհետացումը մեծապես օգնեց իրանական ազգային շահերին:

3 - Իրանական պետությունների վաղեմի ցանկությունը, այն է, ճանապարհ բացել Հայաստանի տարածքով դեպի Եվրոպա (700 կմ ավելի մոտ քան Իրան - Թուրքիա - Եվրոպա գիծը) ել արեւելյան Ասիա (երկաթուղային գիծ ել ասֆալտապատ ճանապարհ) արդեն իրականացնում են:

4 - Հայաստանը Իրանի տարածքով կարողանում է կապվել հարավում գտնվող ազատ ծովերին ել այդպիսով աշխարհի բոլոր երկրներին նաեւ հաղորդակցում է Միջին ել Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ:

5 - Երկու երկրներն առեւտրական ել արդյունաբերական, մշակութային, մարզական ել այլ բնագավառներում ունեն համագործակցության բազմաթիվ ել բազմաբնույթ ընդհանրություններ ու պարտականություններ:

Այսպիսով Ռեզաշահի օրոք իրանահայության հանդեպ տեղի ունեցան սահմանափակումներ ել իսլամական կարգերի հաստատումով, մի կարճ ժամանակաշրջանից հետո սահմանափակվեցին հայոց դպրոցի իրավունքներն ու հայկական մամուլը, սակայն հարկ է նշել, որ վերջին տարիներին (1991 թվականից հետո) այդ սահմանափակումները աստիճանաբար վերացվում են, կրոնի դասավանդումը, որ պարտադրաբար 1981 թվականից հետո պարսկերենով ել դա էլ պարտադրված դասագրքերով էր կատարվում, արդեն թույլ է տրվում դասավանդումը լինի հայերենով՝ հայոց թեմական խորհրդի կողմից պատրաստված դասագրքերով ել մեկ ժամի փոխանակ երեք ժամ յուրաքանչյուր շաբաթվա ծրագրում. արդեն ավելացել են հայոց լեզվի առարկայի դասաժամերը, սակայն դեռեւս լինում են մի շարք բարեփոխումներ, որոնք ըստ երեւութի կկատարվեն մոտ ապագայում:

Թեհրանահայ համայնքի նվաճումներից է «Ապագա» պարբերականի հրատարակումը, որը թույլատրվել է հրատարակվել 1995 թվականի սեպտեմբերից տողերիս նվաստ հեղինակի խմբագրությամբ:

Վերջին տարիների ընթացքում հաճախակի երեւոյթ է դարձել Հայաստանից Իրան հրավիրվող երաժշտական, թատերական ել գրական խմբերն ու անհատները, ըստ որի իրանահայ համայնքի, մասնավորապես թեհրանահայության մեջ ստեղծվել են հասարակական ել մշակութային եռուզեռ ու աշխուժացում:

Նշված երեւոյթներն ու զանազան այլ փոխհարաբերությունների զարգացումը տեղի են ունենում հայ-իրանական բարիդրացիական հարաբերությունների կարգացման հովանու ներքո, որով հույս է ներշնչվում մասնավորապես թեհրանահայ համայնքում էլ ավելի կառչած մնալու իր հավատարմությանը Իրանի ել Հայաստանի նկատմամբ ել իր պայծառ ել խոստումնայից ապագային:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ա - Հայերեն

- 1- Ազաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, Երեվան, 1977:
- 2- Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, աշխար. Մ.Աբեղյան եվ Ս.Հարությունյան, Երեւան, 1991: Նաեւ Ս.Մալխասյան, Երեւան, 1968
- 3- Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1968
- 4- Եղիշե, Վարդանի եվ հայոց պատերազմի մասին, Երեւան, 1946 եվ Երեւան, 1989
- 5- Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երեւան, 1973
- 6- Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երեւան, 1990 եվ 1988
- 7- Սեբեոս, Պատմություն, Երեւան, 1979
- 8- Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1961
- 9- Քսենեփոն, Կյուրոսապատում, թարգմ. Աշոտ Մուրադխանյան, Թեհրան, 1971
- 10- Պ.Հ.Հովհաննիսյան, Ա.Գ.Աբրահամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն Քրիստոմատիա, հ.1, Երեւան, 1981
- 11-Վ.Ա.Բայբուրդյան, Թուրք-իրանական հարաբերություններ 1900-1914, Երեւան, 1974
- 12- Հ.Խ.Նաջարյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները եվ Հայաստանը 16-17րդ դդ., Երեւան, 1961
- 13- Հ.Մ.Եգանյան, Հասարակական, քաղաքական հոսանքները Իրանում, Երեւան, 1966
- 14- Հ.Մելիքսեթյան, Արեւմտահայերի բռնագաղթը եվ սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը սովետական Հայաստան, Երեւան 1975
- 15- Արտավիրապ Գամակ, թարգմ. պրոֆ. Ռ.Աբրահամյան, Երեւան, 1958
- 16- Բ.Լ.Չուգասզյան, Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երեւան, 1963
- 17- Հայ ժողովրդի պատմություն, ակադ. հրտ. հ.1-8, Երեւան, 1967-1984
- 18- Հայ ժողովրդի պատմություն, Երեւանի համալսարան, Երեւան, 1985
- 19- Ա.Եսայան, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը, Երեւան, 1967
- 20- Է.Ա.Զոհրաբյան, սովետական Ռուսաստանը եվ Հայ-իրանական հարաբերությունները, Երեւան, 1985
- 21- Հ.Մ.Եգանյան, Ագրարային հարաբերությունները Իրանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, Երեւան, 1970
- 22- Ն.Հ.Շահնազարյան, Հայ-իրանական եվ հայ-հոմեական հարաբերությունները հայ մատենագիրների լուսաբանությամբ, Երեւան, 1990
- 23- Ս.Խ.Ստեփանյան, Հայ առեւտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում, Երեւան, 1992
- 24- Հ.Լ.Փահլեւանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեւան, 1989
- 25- Մերձավոր եվ Միջին Արեւելքի երկրներ եվ ժողովուրդներ, հ.4, Երեւան, 1969
- 26- Նույնը, հ.8, Երեւան, 1975
- 27- Նույնը, հ.11, Երեւան, 1982
- 28- Նույնը, հ.15, Երեւան, 1989
- 29- Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ.8, Երեւան, 1963
- 30- Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ.9, Երեւան, 1964
- 31- Ա.Գ.Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ.1 եվ 2, Երեւան, 1964 եվ 1967
- 32- Ս.Գասպարյան, Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Երեւան, 1962
- 33- Գ.Տ.Խրլոպյան, Հայ սոցիալական իմաստասիրության պատմություն, Երեւան, 1978
- 34- Հ.Գ.Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ.1, 2, Երեւան, 1956, 1958
- 35- Հ.Գ.Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Երեւան, 1976
- 36- Հ.Մելիքսեթյան, Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները եվ հայրենադարձությունը, Երեւան, 1985
- 37- Մետրոպ Թաղիադյան, Ուղեգրություններ, նամակներ, վավերագրեր, Երեւան, 1975
- 38- Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երեւան, 1967
- 39- Գ.Լեվոնյան, Հայ գիրքը եվ տպագրության արվեստը, Երեւան, 1958
- 40- Գ.Ե.Ավագյան, Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը, Երեւան, 1975
- 41- Լ.Ծ.Հովհաննիսյան, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երեւան, 1990
- 42- Հ.Տ.Մետրոպյան, Կյանքի հուշեր, հ.1 եվ 2, Թեհրան, 1949, 1983
- 43- Ա.Բեգիջանյան, Բազիկ 9դեպի պարսկահայ գավառներըՕ, Նոր Զուղա, 1974
- 44- Գարեգին եպիսկոպոս, Իրանը եվ հայությունը, Թեհրան, 1971
- 45- Ար.Երեմյան, Մի անհայտ ձեռագիր տաղարան, Թեհրան, 1947

- 46- Ար.Երեմյան, Աշուղ Հարթուն Օղլի, Թեհրան, 1946
- 47- Ար.Երեմյան, Ժողովրդական նկարիչ Գաբրիել Գյուրջյան, Թեհրան, 1951
- 48- Ար.Երեմյան, Գրաֆիկ-նկարիչ Վանո Խոջաբեգյան, Թեհրան, 1949
- 49- Ար.Երեմյան, Քանդակագործուհի Այծեմնիկ Ուրարտու, Թեհրան, 1948
- 50- Արա Տ.Հովհաննիսյան, Հուշեր երգահան Նիկոլ Գալանդարյանի մասին, Թեհրան, 1962
- 51- Աշ.Պատմագրյան, Հայ երգը դարերի միջից, Պեյրուֆ, 1973
- 52- Աշ.Պատմագրյան, Իմ հուշերից, Պեյրուֆ, 1978
- 53- Ալ.Վտարանդի «Կոմիտաս» երգչախմբի 40-ամյակի եվ իր հիմնադիր ու ղեկավար Հ.Գրիբորյանի գործունեության 55-ամյակը, Թեհրան, 1969
- 54- Հայկ Աճեմյան, Հիշատակարան Թեհրանի հայոց Իսրաել Սահակյան ազգային դպրոցի, Թեհրան, 1958
- 55- Լ.Գ.Մինասյան, Պատմագիր Ստեփանոս երեց, Թեհրան, 1956
- 56- Լ.Գ.Մինասյան, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Ջուղա, 1983
- 57- Կանոնադրություն հայոց եկեղեցու, Թեհրանի թեմի, Թեհրան, 1961, 1974
- 58- Արտակ արք. Մանուկյան, Ջուրը կրոնական ծիսակատարության մեջ, Թեհրան, 1973
- 59- Արտակ արք. Մանուկյան, Կենսագրական նոթեր եվ մնույցներ ստեղծագործություններից, Թեհրան, 1985
- 60- Արտակ արք. Մանուկյան, Կենցաղագիտական խորհուրդներ, Նոր Ջուղա, 1977
- 61- Արտակ արք. Մանուկյան, Թեհրանի հայկական եկեղեցիները, Թեհրան, 1976
- 62- Վարդան Ծ.Վարդապետ Դեմիրջյան, Դիվան Ատրպատականի հայոց պատմության, Թավրիզ, 1966
- 63- Ա.Մամյան, Հուշամատյան Ն.արք. Մելիք-Թանգյանի, Թեհրան, 1968
- 64- Ջ.Գ.Հանանյան, Միր Դավիթ Մելիք Ծահնագարյան, Թեհրան, 1969
- 65- Ար.Աղաբեգյան, Աբրահամ խան Բախտիարի Հովակիմյան, Թեհրան, 1965
- 66- Արզոս, Ներգաղթի աղետը եվ աղետյալների շահագործումը, Թեհրան, 1952
- 67- Գ.Դարֆի, Հովհաննես Մասեհյան, Թեհրան, 1963
- 68- Մ.Վարանդյան, Հ.Հ.Դաշնակցության պատմություն, հ.1,2, Թեհրան, 1981
- 69- Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964
- 70- ՀՄԱԿ-ի հիմնադրության եվ գործունեության 40-ամյակ, Թեհրան, 1984
- 71- Ն.Մասունյան, Համառոտ պատմություն Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերության, 950 ամյակ, Թեհրան, 1957
- 72- Ն.Մամյան, 70-ամյակ ԹՀԿԲԸ, Թեհրան, 1975
- 73- 50-ամյակ Թեհրանի հայ կանանց եկեղեցասեր միության, Թեհրան, 1978
- 74- Պատմություն Չարմահալի գավառի հայ ուսումնասիրաց միության, Թեհրան, 1957
- 75- Դ.Ծ.Վ.Տեմիրճյան, Ցուցակ ձեռագրաց Թավրիզի Մելիք-Թանգյան ազգային եկեղեցական թանգարանի, Անթիլիաս, 1977
- 76- Ա.Սարյան, Պատմություն Չարմահալի գավառի, Թեհրան, 1980
- 77- Պ.Պետրոսյան, Նոր Ջուղայի նախկին հայ բնակիչների կյանքը, Նոր Ջուղա, 1974
- 78- Ավ.Եղգարյան, Իրանի Չարմահալ գավառը, Թեհրան, 1963
- 79- Վ.Անդրեասյան, Չարմահալ գավառ, Նոր Ջուղա, 1977
- 80- Պատմություն Ատրպատականի հայոց թեմական դպրոցի, Թեհրան, 1981
- 81- Լ.Գ.Մինասյան, Պատմություն Փերիայի հայերի, Անթիլիաս, 1971
- 82- Ն.Գորոյանց, Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968
- 83- Ա.Տ.Պետրոսյան, Մենք եվ մեր ծննդավայր Բուրվարին, Թեհրան, 1992
- 84- Աբր.Հովասափյան, Հայբնակ գյուղերը Ալիգուղարգ գավառում, Թեհրան, 1975
- 85- Հ.Մ.Հովհանյանց, Պատմություն Նոր Ջուղայի, հ.1,2, Նոր Ջուղա, 1980 եվ 1980
- 86- Լ.Գ.Մինասյան, Իրանահայ մամուլը 91894-19940, Նոր Ջուղա, 1994
- 87- Լ.Գ.Մինասյան, Նոր Ջուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը, Նոր Ջուղա, 1972
- 88- Լ.Գ.Մինասյան, երկու հրովարտակ Մահմեդ մարգարեից եվ Ալի ամիրապետից, Նոր Ջուղա, 1984
- 89- Լ.Գ.Մինասյան, Հայ ազգային տոները, Նոր Ջուղա, 1988
- 90- Լ.Գ.Մինասյան, Նոր Ջուղայի եկեղեցիները, Նոր Ջուղա, 1992
- 91- Լ.Գ.Մինասյան, Մոդերն տպարանը եվ իր տպագրած գրքերը, Նոր Ջուղա, 1984
- 92- Լ.Գ.Մինասյան, Նոր Ջուղայի թանգարանը, Նոր Ջուղա, 1963
- 93- Լ.Գ.Մինասյան, Դիվան Ս.Ամենափրկիչ վանքի, Նոր Ջուղա, 1983
- 94- Մ.Բաբոյան, Հայ պարբերական մամուլը, Երեվան, 1986
- 95- Հ.Իրազեկ, Մոտիկ անցյալից, Պեյրուֆ, 1956
- 96- Կ.Պատմաճյան, Իրանահայ բանաստեղծները, Փարիզ, 1976
- 97- Ա.Տոնոյան, Անդաստան իրանահայ բանաստեղծության, Պեյրուֆ, 1963
- 98- Գ.Խանենց, Լուսաստու, Թեհրան, 1993
- 99- Գ.Խանենց, Հրաշալի գորություն, Թեհրան, 1972, Երեվան, 1983

- 100- Հանդիպում, գիրք գրականության, հ.1,2,3, Թեհրան, 1988, 1990, 1993
 101- «Սաքո» գրատան հիսնամյակ, Թեհրան, 1983
 102- Ռ.Գիրշման, Խարթ կղզին, Թեհրան, 1978
 103- Հարցարան կիրակնորյա դպրոցների աշակերտների համար, Էջմիածին, 1991
 104- Հ.Առաքելյան, Ամուսնության խորհուրդը, Նոր Ջուղա, 1975
 105- Արթ.Հովասափյան, Քրիստոնեություն ի հայս, Թեհրան, 1973
 106- Մ.Ռեզա Փահլավի, Սափկան հեղափոխություն, թարգմ. Ա.Մուրադխանյան, Թեհրան, 1971
 107- Արտակ արք. Մանուկյան, Հայ եկեղեցու տոները, Թեհրան, 1969
 108- Հ.Յ.Դ. եվ Իրանի սահմանադրությունը, Թեհրան, անթվակիր
 109- Ն.Մուրադյան, Պատնեշի վրա, Թեհրան, 1971
 110- Շնորհք արք.Գալստյան, Հայազգի սուրբեր, Իստանբուլ, 1982
 111- Քառյակներ Խայամէ Նեյշարուրիի, Թեհրան, 1964
 112- Լ.Երնջակյան, Հայ-իրանական երաժշտական կապերի պատմությունից, Երեվան, 1991
 113- Ա.Բախշինյան, Ծագումով հայերն, Երեվան, 1993
 114- Դեվ, Սրտի ձայներ, Թեհրան, 1974
 115- Ա.Սարյան, Հուշամատյան բանաստեղծ-նկարիչ Դեվի, Թեհրան, 1974
 116- Լ.Գ.Մինասյան, Սպահանի համալսարանի գրական բաժանմունքի հայերեն ճյուղ, Թեհրան, 1971
 117- Հ.Էլմար, Եփրեմ, Թեհրան, 1964
 118- Հայաստանի հանրապետության հիսնամյակ, Թեհրան, 1968
 119- Հ.Հաճյան, Հայ եվ պարսիկ բարեկամությունը, Թեհրան, 1945
 120- Կ.Կոտանյանց, Հայոց հեթանոսական կրոնը, Վաղարշապատ, 1879
 121- Արթ.Հովասափյան, Ովքեր են Եփովայի վկաները, Թեհրան, 1993
 122- Հ.Մամյան, Իրանահայ վերջին 50ամյա թատրոնի վաստակավորները, Թեհրան, 1985
 123- Հ.Բրուտյան, Սփիւքի հայ երաժիշտները, Երեվան, 1968
 124- Ս.Վրացյան, Հայաստանի հանրապետություն, Թեհրան, 1982
 125- Ղ.Ալիշան, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1969
 126- Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմություն, Երեվան, 1963
 127- Թովմա Մեծոփեցի, Պատմություն Լանկ-Թեմուրա եվ հաջորդաց յուրոց, Փարիզ, 1860: Պարսկ. թարգմ., Թավրիզ 1978:
 128- Անդրե Ամուրյան, Հ.Յ.Դաշնակցությունը Պարսկաստանում 91890-19180, Թեհրան, 1950 թ.:

բ - Անգլերեն, գերմաներեն, Ֆրանսերեն և ռուսերեն

- 1- The persian land reform (1962-66), Ann K. S. Lambton, Oxford, 1969
 2- A dictionary of believers and nonbelievers, progress, Moscow, 1989
 3- The Armenian christian tradition in Iran, archbishop Karekin Sarkissian, New Julfa, 1975
 4- The Armenians, Sirarpie Der Nersessian, G.Britain, 1969
 5- Armenia, Novosti, Moscow, 1987
 6- Calenders of middle east countries, v.v. Tsybulsky, Moscow, 1979
 7- Kamran Ekbal, Der Briefwechsel Abbas Mirzas mit dem britischen Gesandten Mac Donald Kinneir im Zeichen des zweiten russisch-persischen krieges(1825-1828),FREIBURG,1977.
 8-Fred Halliday, Iran, Dictatorship and development ,GB,1979.
 9-Atkin Muriel, Russia and Iran, 1780-1828, Minneapolis, 1980.
 10-Afschar M. La politique europeene en Perse, Berlin, 1921.
 11-Curson C.N. The Persia and Persian question, London, V.II, 1921.
 12-Ker Porter R. Travels in Georgia, Persia, Armenia (1817-1821) V. I-II, London, 1828.
 13-Malcolm J. The history of Persia from early period to the present time, V.I-II, London, 1815-1829.
 14-Murier J.A. A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to constantinopole, London 1818.
 15-Б.П. БАЛАЯАН, НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ИРАН, АК. НА. СССР, М. 1980, с. 124-133,
 16-Б.П. БАЛАЯАН, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ИРАНА В 1813-1828ГГ., АК. НА. АРМ. ССР, ЕРЕВАН, 1967, с. 5-242.

գ - Պարբերական մամուլ , հանրագիտարան և արխիվ

- 1- Ալիք, օրաթերթ, Թեհրան

- 2- Ալիք, ամսագիր, Թեհրան
- 3- Նոր Էջ, ամսագիր, Թեհրան
- 4- Արաքս, ամսագիր, Թեհրան
- 5- Ծիածան, ամսագիր, Թեհրան
- 6- Փյունիկ, շաբաթաթերթ, Թեհրան
- 7- Նոր խոսք, Թեհրան
- 8- Պահակ, ամսագիր, Թեհրան
- 9- Արաքս, գրական եվ գեղարվեստական հանդես, գրիք Ա. Ս. Պտերբուրգ, 1898
- 10- Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1927, 1929, 1930
- 11- Ալիք, հնգամյակի ժողովածու, 1936
- 12- Ալիք, երեսնամյակի ժողովածու, 1961
- 13- Ալիք, 40 ամյակի ժողովածու, 1971
- 14- Ալիք, 50 ամյակի ժողովածու, 1981
- 15- Բաֆֆի տարեգիրք, 1969, 1970, 1971
- 16- Պատմա-բանասիրական հանդես, Երեվան
- 17- Լրաբեր, հասարակական գիտությունների, Երեվան
- 18- Զարթոնք, Պեյրուֆ
- 19- Վեմ հանդես, Փարիզ, 1935
- 20- Հուր ամսագիր, Թեհրան
- 21- Ամենուն տարեգիրք
- 22- Վերածնունդ
- 23- Բաֆֆի օրացույց
- 24- Աբովյան օրացույց
- 25- Գարուն օրացույց
- 26- Նահիրի օրացույց
- 27- Ալիք օրացույց
- 28- Կանթեղ օրացույց
- 29- Չարենց օրացույց
- 30- Հայկական սովետական հանրագիտարան 1-13 հատոր
- 31- Թեհրանի Հայոց Առաջնորդարանի արխիվ
- 32- Մ. Մաշտոցի Մատենադարանի արխիվ
- 33- Ն. Զուլայի Հայոց Առաջնորդարանի արխիվ

դ - Պարսկերեն

- کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران ، دکتر عزیز الله بیات، تهران، ۱۳۶۷.
- جغرافیای تاریخی ایران ، و.بارتولد ، ترجمه حمزه سردادور ثاث دوم ، تهران ، ۱۳۵۸.
- تاریخ طهران ، عبدالعزيز جواهر کلام ، تهران ، ۱۳۵۷.
- گوشه ای از تاریخ اجتماعی تهران قدیم ، جعفر شهری ، تهران ، ۱۳۵۷.
- وجه تسمیه شهرها و روستاهای ایران ، مهرازمان نویان ، تهران ، ۱۳۶۵.
- تهران در گذرگاه تاریخ ایران ، ح . م . زاوش، تهران ، ۱۳۷۰.
- رهبران انقلاب ملتها ، عبدالحسین سعیدیان ، تهران ، ۱۳۵۸.
- گذشته ، تراغ راه آینده است ، نشر جامی ، تهران .
- کریم خان زند و زمان او ، ثرویز رجیبی، ثاث دوم ، تهران ، ۱۳۵۵.
- رستم التواریخ ، محمد هاشم به کوشش محمد مشیری ، تهران ، ۱۳۴۸.
- استقرار دیکتاتوری رضاخان ، اس . ملیکف، ترجمه سیروس ایزدی ، تهران ، ۱۳۵۸.
- انقلاب مشروطه ایران ، ثاولویی، تریا ، ایرانسکی ، ترجمه م . هوشیار ، تهران ، ۱۳۵۷.
- استیلای امثربالیسم بر ایران ، لودمیلا کولاگینا ، ترجمه سیروس ایزدی ، تهران ، ۱۳۵۹.
- کارتر و سقوط شاه ، مایکل ارین ، ویلیام لوایس ، ترجمه ناصر ایرانی ، تهران ، ۱۳۶۱.
- شوروی و جنبش جنگل ، گریگور یقیکیان ، تهران ، ۱۳۶۳.
- ایران : دیکتاتوری و توسعه ، فرد هالییدی ، ترجمه محسن ایلیخانی و علی طلوع ، تهران ، ۱۳۵۸.
- تاریخ ایران ، دوره قاجاریه ، رابرت گرنٹ واتسن ، ترجمه وحید مازندرانی ، تهران ، ۱۳۵۶.
- اسنادی از روابط ایران با منطقه قفقاز ، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی ، تهران ، ۱۳۷۲.

- تاریخ دینلماسی ایران ، محمد علی مهמיד ، تهران ، ۱۳۶۱.
- تاریخ ، هرودوت ، ترجمه غ . وحید مازندرانی ، ثاٹ سوم ، تهران ۱۳۶۲.
- زندگانی شاه عباس اول ، دکتر نصر ا... فلسفی، جلدهای ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ثاٹ چهارم ، تهران، ۱۳۶۹.
- هم مینان نقش آفرین مسیحی ، عباسعلی صالحی ، تهران ، بی تاریخ .
- تاریخ سیاسی و اجتماعی ارامنه ، دکتر الکساندر ئادماگریان ، گئو آقاسی ، تهران ، ۱۳۵۲.
- تشکیل دولت ملی در ایران ، والتر هنیٹس ، ترجمه کیکاوس جهاننداری ، تهران ، ۱۳۶۱.
- تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران ، ملک الشعراء بهار، جلد اول، تهران، ۱۳۵۷، جلد دوم ، ۱۳۶۳.
- مرانامه ها و نظامنامه های احزاب سیاسی ایران در دومین دوره مجلس شورای ملی ، منصوره اتحادیه (نظام مافی) ، تهران ، ۱۳۶۱.
- ایران و جنگ جهانی اول ، اسناد وزارت داخله ، کاوه بیات ، تهران ، ۱۳۶۹.
- کا ک ب در ایران ، ولادیمیر کوزینکین ، ترجمه اسماعیل زند ، حسین ابوترابیان، تهران، ۱۳۷۰.
- اطلس کامل شهر تهران ، گیتا شناسی ، تهران ، ۱۳۶۴.
- ارمنیان ، سیرارثی تر نرسیسیان ، ترجمه مسعود رجب نیا ، تهران ، ۱۳۵۷
- ئلیس در ایران ، د . امینی ، تهران ، بی تاریخ .
- فدراسیون انقلابی ارمنی ، (داشناکسوتیون) برنامه ها ، ئوتوریک، تهران ، ۱۳۶۰.
- نکاتی ئند درباره بحران کنونی ایران ، محمد رضا فشاهی ، تهران ، ۱۳۵۷.
- انقلاب مشروطیت ایران ، م . ایوانف ، ترجمه کاظم انصاری ، تهران ، ۱۳۵۷.
- ئلیس خفیه ایران ، مرتضی سیفی فمی تفرشی ، تهران ، ۱۳۶۸.
- ایران در آئینه آمار ، مرکز آمار ایران ، تهران ، ۱۳۷۰.
- حماسه یثرم ، هوست موسیسیان، آندره آموریان ،هرابر خالاتیان، تهران ، ۱۳۵۴.
- تاریخئه ای از یثرم خان ، بی نام ، تهران ، ۱۳۵۷.
- جنبش های اجتماعی در ایران ، احسان طبری ، تهران ، ۱۳۵۷.
- خاطرات ، خطرات ، مهدبقلی هدایت (مخبرالسلطنه) ، تهران ، ۱۳۴۴.
- جان باختگان مسیحی ، انتشارات صدا و سیما ، تهران ، ۱۳۶۳.
- ۲۵۰۰ سال در حمایت شاهنشاهی ایران ، شورای خلیفه گری کل ارامنه آذربایجان ، تبریز ۱۳۵۰.
- صورت مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ، مواد مربوط به اقلیت های مذهبی ، تهران ، ۱۳۶۱.
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ، تهران ، ۱۳۷۰.
- ارمنیان ایران ، لون میناسیان ، اصفهان ، ۱۳۶۹.
- درباره اصلاحات ارضی و نتایج مستقیم آن، سازمان ئریکهای فدایی خلق ایران، تهران، بی تاریخ .
- رابطه فراماسونری با صهیونیسیم و امثریالیسم ، م . ح . زاوش ، تهران ، ۱۳۶۱.
- نقش فراماسون ها در رویدادهای تاریخی و اجتماعی ایران ، م . ح . زاوش، تهران ، ۱۳۶۱.
- تشکیلات فراماسونری در ایران ، حسین میر ، تهران ، ۱۳۷۰.
- فراموشخانه و فراماسونری در ایران ، اسماعیل رااین، جلدهای اول، دوم و سوم، تهران، ۱۳۵۷.
- یثرم خان سردار ، اسماعیل رااین ، ثاٹ دوم ، تهران ، ۱۳۵۵.
- حقوق بگئیران انگلیس در ایران ، اسماعیل رااین ، ثاٹ ششم ، تهران ، ۱۳۵۶.
- میرزا ملکم خان ، اسماعیل رااین ، ثاٹ دوم ، تهران ، ۱۳۵۳.
- انجمنهای سری در انقلاب مشروطیت ، اسماعیل رااین ، ثاٹ دوم ، تهران ، ۱۳۵۵.
- ایرانیان ارمنی ، اسماعیل رااین ، ثاٹ دوم ، تهران ، ۱۳۵۶.

